

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

In the present edition the book has been thoroughly revised. Some of the pieces that appeared a little too difficult or otherwise unsuitable have been removed or expurgated, and others of a more suitable character have been substituted or added. In scanty places a word or an expression has been modified in the light of the taste and capacities of the young learners. A notable departure in the present edition is that the vocabulary has been dispensed with on the ground that it could not, as it appeared, be properly utilized by the student, and has been replaced by notes, mostly critical and suggestive, just enough for a healthy understanding of the text.

The book in its present form will, it is hoped, prove more useful and attractive than before to the young readers for whom it is intended.

W. G. S. }
The 1st February, 1917. } The Author.

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

The present edition is a reprint of the last, except such alterations as are suggested by those prescribed by the various educational authorities. There has been slight work on a few points of inaccuracies in the text. A few corrections have been suggested.

W. G. S. }
The 1st April, 1918. } The Author.

PREFACE TO THE FOURTH EDITION.

The points to note in the present edition are (1) the removal of lesson No 36 with replacement by another from the same source, (2) the re modelling, with re-naming, of lesson No 39, (3) the elimination of the verse from lesson No 29, and (4) the curtailment, by two verses, of lesson No 42,—all calculated to quicken a genuine taste for study.

Benares. }
The 16th April 1932 }

The Author

अनुक्रमणिका

पिपयः

१. नीतिश्लोकाः

२. हंसमयूरीयोपाख्यानम्

३. कविप्रतिभा

४. शिष्यपरीक्षा

५. पाण्डवसभा

६. शौनकोपदेशः

७. सौमाभियानम्

८. द्वैतधनवासः

९. कर्मप्रशंसा

१०. गन्धमादनप्रवेशः

११. सावित्री

१२. प्रसन्ननुष्ठम्

१३. भीष्मसन्तर्पणम्

१४. सुमद्राश्यासनम्

१५. शृङ्गजम्बुकसंवादः

१६. वीरराज्यप्रस्तावा

१७. रामविद्यासनम्

१८. दशरथमस्तापः

१९. सन्ध्यावर्णनम्

२०. ताराविलापः

२१. वर्षावर्णनम्

२२. सीताहनुमत्संलापः

२३. अयोध्याप्रत्यागर्जनम्

२४. दूतसंवादः

(संग्रह)

(द्वितीयदेशः)

(भोजप्रबन्धः)

(महामारतम्)

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(रामायणम्)

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(")

(देवीमाहात्म्यम्)

पत्राङ्कः

१

३

२१

२६

२८

३१

३४

३७

३८

४०

४३

४६

४७

४९

५१

५६

५८

६०

६३

६४

६६

६८

७१

७४

विषय

पत्राङ्क

२५. मध्याह्नः	(मालविकाग्निमित्रम्)	७१
२६. पुत्रविजयः	(")	७५
२७. चित्रफलकम्	(शाकुन्तलम्)	७८
२८. मञ्जायास्तिर्य्यम्	(")	८०
२९. पेन्द्रजालिकः	(रत्नावली)	८१
३०. अप्सरसोऽभिनयः	(विक्रमोर्वशीयम्)	८५
३१. मरीचिवृत्तान्तः	(दशकुमारचरितम्)	८७
३२. अभिजाततस्करः	(")	८०
३३. प्रयजिता	(")	८२
३४. कन्यापरीक्षा	(")	८४
३५. शुककथा	(कादम्बरी)	८६
✓ ३६. शुकनासोपदेशः	(")	१०६
३७. समदुःखता	(")	१०८
३८. पितृलेखः	(")	११५
✓ ३९. सरस्वत्ययतनम्	(हर्षचरितम्)	११५
✓ ४०. राजमृत्याः	(")	११८
४१. शरत्गर्जनम्	(महिकाव्यम्)	११९
४२. हिमालयः	(कुमारसम्मयम्)	१२२
४३. राजदम्पत्योर्गुरुदर्शनपात्रा	(रघुवंशम्)	१२४
४४. कुमारसम्म	(")	१२७
४५. प्रहोषमङ्गलम्	(")	१२९
४६. इन्दुमतीस्वयंवरः	(")	१३१
४७. नागनिवृत्तिः	(")	१३९
४८. रामाष्टगानम्	(")	१४३
✓ ४९. अनायकराजपाली	(")	१४५
✓ ५०. मगधमहिमा	(")	१४६.

संस्कृतमञ्जरी ।

॥ ४ ॥

नीतिश्लोकाः ।

- अप्यानामपि वाचुना गतानि वारंवारिषा ।
तृणैर्गुणवशापभेदं व्यन्ते मत्तदन्तिन ॥ १ ॥
- जलदिग्गुणितानेन क्रमशः पुर्यते घटः ।
तस्मिन् सर्वविज्ञाना भयंघ्रं च धनस्य च ॥ २ ॥
- आपदा बधिरं पन्था इन्द्रियाणामर्गवशः ।
तत्रैव गम्यता मागो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ३ ॥
- मन्त्रोऽप्यमन्दतामेति गमर्तेण विप्रधिताम् ।
पटुर्गिरिः च यन्मेष निरपेक्षगविलं पयः ॥ ४ ॥
- येति गतिता कायगताश्च एवाग्नयेति च ।
वस्यतो च विपरीतं च गततामेव रूपता ॥ ५ ॥

किमत्र निद्रं गतान्ताः परानुपहतपराः ।

न हि स्वदेहसौम्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ६ ॥

सुखा नि भीकमायत्तं मरती न गतान्यतः ।

भमगाती त्वगार् वेगादिर्दं सरसारन्तरम् ॥ ७ ॥

वाताजनि गिलेजाः कस्य नाभिभयाणदम् ।

नि राट् दीपते लोकैः परं भस्मपथे परम् ॥ ८ ॥

गिह शिन्नुमणि निपलनि मरुमनिकनकयोगभिनिपु गजेतु ।

परनिमित्ते मरुतता न राट् वयस्तेजसो जेनु ॥ ९ ॥

वृणानि नोऽमृतयनि प्रभञ्जनो

यदुनि नीनैः प्रणवानि मरुत ।

ममुद्रिद्रुवानेव मरुत प्रभापने

महान् महान्देव कसेनि विरुमम् ॥ १० ॥

वर्जितोऽपि कमापानैः यत्न येव कन्दुकः ।

पावत्य मा तृणानामभ्याकिन्धो विपलव ॥ ११ ॥

वा भमो नृपतया हि भौत्यममंगिला जगति जन्तो ।

क कन्द महान् हि पाणिद्रुये पाणिदेव ॥ १२ ॥

२. हंसमधुरीयोपाख्यानम् ।

अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्वैर्जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराग्येऽभिषिक्तः । यतः,

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यग्ज्ञेता ततः प्रजा ।

अकण्ठधारा जलधौ विप्रवेतेह नौरिव ॥ १ ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्यङ्गे सुखासीनः परि-
वारपरिवृतस्तिष्ठति । तत्र कुतश्चिदेशाद्वागम्य दीर्घमुखो नाम
यकः प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच—‘दीर्घमुख, देशान्तराद्वा-
गतोऽसि । वार्ता कथय ।’ स प्रुते—‘देव, अस्ति महती वार्ता ।
तामाख्यातुकाम एवाहं मत्वरमायातः । श्रूयताम् ।’

अस्ति जम्बुद्वीपे विन्ध्या नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो
नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरैश्चरद्भिः पक्षिभि-
रहं ह्यधारण्यमध्ये चरन्नवलोकितः पृष्टश्च—‘कस्त्वम् । कुतः
समागतोऽसि ।’ ततो मयोक्तम्—‘अहं कर्पूरद्वीपस्य राज-
चक्रवर्तिनो हिरण्यगर्भस्य राजहंसस्यानुचरः कौतुकादेशान्तरं
ऋतुमागतः ।’ एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिरुक्तम्—‘अनयोः को देशो
भद्रतरो राजा च ।’ मयोक्तम्—‘आ, किमेवमुच्यते ।
महदन्तरम् । यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्ग एव राजहंसश्च द्वितीयः ।

त्वमेवानेन सह गन्वास्मद्भित्तितं मूढि ।' शुको ब्रूते—'यथाशा
पयति देव । क्रिययं दुर्जनो यक' । तदनेन सह न गच्छामि ।

ततो मयोगम्—'भानः शुक, क्रियेयं ब्रवीषि । मां प्रति
यथा श्रीमदेवसादास्तथा भवानपि ।' शुकेनोक्तम्—'अस्वेयम्
विन्दु.

दुर्जनैरुत्थमानानि मम्मिवानि प्रियाण्यपि ।

अकान्तमुमान्नीव भयं मञ्जनयन्ति हि ॥ ५ ॥

दुर्जनैर्वा य भयतो वासपादेव शान्तं यदनयोर्भूषाणयोर्विष्णो
भवद्वचनमेव निरुत्तमम् ।' ततोऽर्जे तेन राज्ञा यथाश्वरश्वारं सम्भूत
प्रवृत्तिवत् । शुकोऽपि मम यथाशागच्छमाप्ते । एतर्ग्यं परिहा
यथाश्वरश्वानुमन्त्रियताम् ।'

अथवाको विज्ञप्ताह—'देव, यकेन तावदेवान्तरमाप्ति
तथा यथाश्वरं गच्छत्यर्थमनुव्रियम् । विन्दु देव, स्वभाव एव
मन्त्रयताम् । यत्,

शनं दृष्ट्वात्र विद्वेद्वि विज्ञप्ति मम्ममम् ।

विना हेतुमपि दुष्टमन्त्रमूर्धन्यं लक्षणम् ॥' ६ ॥

ततः—'तस्मिन्निर्वाण्यमेन । यदुत्तमनुमन्त्रियताम् ।' ७ ॥

ततः ब्रूते—'देव, विज्ञप्ते मम्ममि । यत्,

वन्नेराश्वरं गच्छत्यर्थमनुव्रियताम् ।

अथवाको मन्त्रो भवति तस्मिन्निर्वाण्यमेन मम्ममम् ॥' ७ ॥

शोक्तम्—‘दूतावासे तावद् गन्वा भवतु । पश्चादानीय द्रष्टव्यः
प्रतीहारो गतः । राजाह—‘विप्रहस्तावत्समुपस्थितः ।’ चक्रवान्
मृते—‘देव, तथापि सहसा विप्रहो न विधिः । विशेषतश्च मह
बलोऽसौ चित्रवर्णो राजा । उक्तं च,

बलिना मह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि धनः कदाचिदुपसर्पति ॥११॥

किं च,

महत्सुखेऽभ्युपायज्ञः सममेव भवेत् क्षमः ।

समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः ॥१२॥

अतस्तद्दूतोऽयं शुक्रोऽत्राश्वस्य तावद् ध्रियतां यावद् दु
सजीक्रियते । यतः,

एकः शतं योधयति प्रकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं शतसहस्राणि तस्माद् दुर्गं विधीयते ॥१३॥

राजाह—‘दुर्गानुसन्धाने को नियुज्यताम् ।’ चक्रो मृते—

‘यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।

कर्मस्वदृष्टकर्मा यच्छास्त्रज्ञोऽपि विमुह्यति ॥१४॥

तदाह्वयतां सारसः ।’ तथानुष्ठिते सत्यागतं मारममालोक्य राजो
वाच—‘भोः मारस, त्वं सत्वरं दुर्गमनुसन्धेहि ।’ सारसः प्रणम्यो
वाच—‘देव, दुर्गं तावदिदमेव चिरान् सुनिरूपितमास्ते महत्स्मरः
स्मिन्वत्र मध्यवर्तिद्वीपे द्रव्यसंग्रहः कार्यताम् । यतः,

॥ समदुर्गीपौषादात्मम् ।

आज्यान्तः शिष्यो राजन्नुपमः सर्वसमाप्तः ।

विदितं हि दुर्गं सर्वं स दुर्गोऽप्युपमः ॥' १५ ॥

राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

पुनः प्रक्षिप्य प्रतीक्ष्य भूने—'देव, भित्तोऽप्युपमो मेपवर्गः ।'

सर्वं स सर्वसमाप्तः । विदितं हि दुर्गं सर्वं स दुर्गोऽप्युपमः ।'

राजा — 'सर्वं पुनः सर्वसमाप्तः । ननु भवति राजाः ।'

सर्वं भूने—'देव, सर्वसमाप्तः । विदितं हि दुर्गं सर्वं स दुर्गोऽप्युपमः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

सर्वसमाप्तः । राजा — 'सर्वं स सर्वसमाप्तः ।'

ततो राजा काकश्च स्थां प्रकृतिमापन्नौ । शुकोऽप्युन्वा
चलितः । पञ्चाचक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालङ्कारादिकं दत्त्वा
सम्प्रेषितो ययौ ।

शुको विन्ध्याचलं गत्वा राजानं प्रणतवान् । तमालाक्ष्य
चित्रवर्णो राजाह—‘शुक, का वार्ता । कीदृशोऽसौ देशः ।’ शुको
ब्रूते—‘देव, मन्त्रेपादियं वार्ता । सम्प्रति युद्धोद्योगः क्रियताम् ।
देशश्चामी कर्पूरद्वीपः स्वर्गकदेशः कथं वर्णयितुं शक्यते ।’ ता
सर्वाञ् शिष्टानाहूय राजा मन्त्रयितुमुपविष्टः । आह च—‘मम्प्रति
कर्तव्यविप्रहे यथाकर्तव्यमुपदेशं ब्रूत । विप्रहः पुनरवरयं कर्तव्यः ।’
दूरदर्शीनाम गृध्रो ब्रूते—‘देव, व्यसनितया विप्रहो न विधिः । यतः

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विप्रहस्य फलं त्रयम् ।

यदैतन्निश्चिनं भावि कर्तव्यो विप्रहस्तदा ॥ १७ ॥

किं च,

विरान्ति सहसा मूढा येऽविचार्य द्विपद्वलम् ।

ग्वह्नधारापरिवह्नं लभन्ते ते मुनिश्चितम् ॥’ १८ ॥

राजाह—‘मन्त्रिन, ममोन्माहभह्नं सर्वथा मा कृयाः ।’ तत
उन्वाय राजा मौहूर्तिकावेदितलमे प्रस्थितः ।

अथ प्रदितप्रणिविर्हिरण्यमर्ममागन्योवाच—‘देव, ममागत-
प्रायो राजा चित्रवर्णः । मम्प्रति मलयपर्वताधित्यकायां समा-
वामिनकटको वर्तते । दुर्गशोधनं प्रतिष्ठणमनुमन्वागव्यं यनोऽनौ

॥ तमसो मा ज्ञानं गमय ॥

[illegible]

मन्त्री—'दातु । प्राप्नुमन्नुमन्धीयताम् । मन्त्राधिकार्या
 परिप्रवर्तमानानां किं विधेयम् ।' मन्त्री वदति—'दिव, आगत-
 मन्त्रिभिरुत्तमान्मया भुत वन्महामन्त्रिणां गृध्रगोपदेगे परिप्रवर्तना-
 नात् कृत । अगोत्र्या गृहो अर्जु राक्षस । तथा चोत्तम्,
 गृध्र गृहोत्तमोत्तमः प्रसादी भीष्मस्थितः ।
 गृहो चोत्तममन्त्रा यः मन्त्रोत्तमः ।

गृहो योपाशमन्ता य सुगोत्रदेवो त्रिपुः स्मृतः ॥६९॥
नमोऽर्चो पावशमदुर्गंदागोर्ध न करोति पावशमद्विषयमंगु
मदुलानि तन्नु स्तामसादय ननापनयो निवृत्त्यन्ताम् ।
मथानुष्ठिते चित्रवर्णस्य वैश्वदेवो

[illegible]

म चाप्युपायोऽदत्तान्तरात्मना ।
विभूतयः शक्यमवाप्तुमर्जिता

नये च शौर्वे च वमन्ति गम्पदः ॥२७॥

त्वया च मन्त्रलोत्साहमवलोक्य माहसैकरसिना मयोपन्यसे-
 प्वपि मन्त्रेष्वनवधानं वाक्पारुष्यं च कृतम् । ततो मया
 लोचितम्—‘प्रजाहीनोऽयं राजा । नो चेत्कथं नीतिशास्त्रज्ञा
 कौमुदीं वागुत्काभिस्तिरयति । यतः,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां पिहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥’ २१ ॥

अथ लोचनार्हं तूष्णीं स्थितः । अथ राजा वद्धाश्वलिराह—‘तव
 अन्वयं ममापराधः । इदानीं यथावशिष्टवलसहितः प्रत्याग-
 विन्ध्याचलं गच्छामि तर्थापदिश ।’ गृध्रः स्वगतं चिन्तयति—
 ‘क्रियतामत्र प्रतीकारः ।’ प्रकारां ब्रूते—‘देव मा भैषीः । मम
 शसिद्धिः । भवत्प्रतापादेव दुर्गे भवित्वा कीर्तिप्रतापमदितं त्वान-
 चिरेण कालेन विन्ध्याचलं नेष्यामि ।’ राजाह—‘कथमधुना स्व-
 चलं तन्मम्पश्यते ।’ गृध्रो वदति—‘देव सर्वं भविष्यति । य-
 विजिगीषोर्दीर्घमूत्रता विजयमिद्वेदवश्यम्भावः । तन्महमैव दुर्गा-
 गेधः क्रियताम् ।’

अथ प्रणिविना वकेनाग्न्य हिरण्यगर्भस्य कथितम्—‘दे-
 मन्त्रेष्वन एवायं राजा चित्रवर्णो गृध्रस्य मन्त्रोपपट्टभाद् दुर्गावगे-
 कल्पितम् ।’ राजाह—‘ममैव, किमधुना विधेयम् ।’ च-
 मूने—‘मयैव सागमारविचारः क्रियताम् । तज्ज्ञात्वा गुणार्ण-
 दिष्टं यथाह प्रमादप्रदानं क्रियताम् । यतः,

जगो विद्यते स्वयमेव विमुक्तये

यन्मात्रं चर्मणि मिश्रयते ।

प्रियासु मारीचधनेषु दानधने-

त्यक्तित्ययो मासि नगधिपादुमु ॥'२३॥

राजा—'वयमिह नमवेदितित्ययो दुग्धने । इत्थं च,

आपदर्थे धनं स्पृश'

मन्त्री ज्ञे—

'क्षीमनामापदं कृतं ।'

राजा—'मा धेदपगता क्षमी ।'

मन्त्री ज्ञे—

'मच्छिनाथो विनश्यति ॥'२४॥

तद् देव, चार्पण्य विमुक्त्यै स्वमुभया दानमानाभ्यां पुनश्चि-
यन्ताम् ।'

अथागत्य प्रसूय्य मेषवर्णो ज्ञे—'देव, दृष्टिप्रसादं कुरु ।
मय्य मुदार्थी विपत्तौ दुर्गद्वारि वर्तते । तद् देवपाशदेखाद् वदिति-
मृत्युं स्वविक्रमं दर्शयामि । तेन देवपाशनामानृत्यमुपगच्छामि ।'
धनो ज्ञे—'मैवम् । यदि वदिति मृत्युं योद्धव्यं तदा दुर्गाभयलु-
मेव निष्प्रयोजनम् । देव, स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धम् । यतः,
पुनश्चिन्त्य यत्नं राजा योधयेदवलोकयन् ।

स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न निहायते ध्रुवम् ॥'२५॥

अनन्तरं ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाहर्षं कृतवन्तः । अपरेषु-
ध्रिप्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच—'दानं, स्वप्रतिष्ठानमधुना निर्वाह्य ।'

गृध्रो ब्रूते—‘अत्र यथाशक्ति क्रियते यत्रः । (कर्म कथयति)
एवमेवम् ।’

ततोऽनुदित एव भास्करे चतुर्ष्वपि दुर्गद्वारेषु प्रवृत्ते युद्धे
दुर्गाभ्यन्तरगृहेष्वेकदा काकैरभिर्निहिप्तः । ततः ‘गृहीतं गृहीतं
दुर्गम्’ इति कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताभिमुखलोक्य राजहंस-
सैनिका दुर्गवासिनश्च सत्वरं हृदं प्रविष्टाः । राजहंसः स्वभावा-
न्मन्दगतिः सारसद्वितीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिना कुक्कुटेनागत-
वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह—‘सारस सेनापते, ममानुरोधा-
न्नात्मानं व्यापादयिष्यसि । गन्तुं त्वमधुनापि समर्थः । तद् गत्वा
जलं प्रविश्यात्मानं परिरक्ष । अस्मत्पुत्रं चूडारञ्जनामानं सर्वत्र-
सम्मत्या राजानं करिष्यमि ।’ सारसो ब्रूते—‘देव, न वक्तव्यमेवं
दुःसहं वचः । यावच्चन्द्रार्कौ दिवि विष्टतस्त्वावद्विजयतां देव ।
अहं देव, दुर्गाधिकारी । मन्मांसासृग्बिलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रविशतु
शत्रु । अपरं च देव,

क्षमा दाता गुणप्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।’

राजाह—‘अस्त्येवम् । किन्तु,

शुचिर्दसोऽनुरक्तश्च जाने मृत्योऽपि दुर्लभः ॥’ २५॥

मारसो ब्रूते—‘शृणु देव,

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयानुम् ।

अथ मन्त्रागमवर्णनेन जगती

विमर्शितं मुखा मणितं यथा विद्येत् ॥ २६ ॥

नमोऽस्तु ।

अथ त्रिमन्त्रवर्णनाद्वान्तर्यामिनिविध्यमभ्युपेक्षितम् ।

जायते तुल्ययोगेन यगर्थे त्रिमन्त्रव्ययः ॥ २७ ॥

नमोऽस्तु । अथ त्रिमन्त्रवर्णनाद्वान्तर्यामिनिविध्यमभ्युपेक्षितम् ।

जायते तुल्ययोगेन यगर्थे त्रिमन्त्रव्ययः ॥ २७ ॥

अथ त्रिमन्त्रवर्णनाद्वान्तर्यामिनिविध्यमभ्युपेक्षितम् ॥ २८ ॥

अथ बुधवृद्धेनागत्य राज्ञोऽगम्य शरीरे गततन्त्रायापानं कृतम् ।

तदा मन्त्रागमपुनरुक्तं मन्त्रागमेन स्वदेवान्तर्यामिना राज्ञा जले स्निग्धम् ।

अतन्त्रा बुधवृद्धेनैवमन्त्रागमजज्ञोऽगम्येन मन्त्रागमेन बुधवृद्धेना बुधो

रता । यथागम्योऽपि वृद्धिं सम्भूय व्यापयति । अथ विप्र-

वर्णो दुर्गं प्रविश्य दुर्गाध्यन्तर्यामिनिं दृष्ट्वा घ्रायित्वा वन्द्यभिर्जप-

यन्त्रैर्मन्त्रान्तिनः स्वस्वध्यायान्तर्यामिना ।

ततश्चेन राज्ञोऽगम्य—‘केनागमदुर्गे निक्षिप्तोऽग्निः । कि-

पारबन्धेन किं वागमदुर्गवाग्निना केनापि विपक्षप्रयुगेन ।’ यत्रो-

प्यने—‘देव, भवतो निष्कारणवन्धुगमो मेपवर्णः सपरिवारो न

हस्यते । तन्मन्त्रे तद्देव विचेष्टितमिदम् ।’ अथ प्रणिधिर्वक्तव्यं

गयांवाच—‘देव, प्रागेव मया निगदितं दुर्गसौधं दि प्रविष्टं

वर्तयामिनि । तच्च युष्माभिर्न कृतम् । अतस्तदनवधानान्न्य वन्द-

मनुभूतम् । दुर्गदाहध्यायं मेघवर्णेन वायसेन गृध्रप्रयुक्तेन कृतः ।
राजा निःश्वस्याद्—

‘प्रणयादुपकाराद् वा यो विश्वमिति राघुषु ।

स सुत इव वृक्षापानं पतितः प्रतिबुध्यते ॥’ २९ ॥

प्रणिधिरुवाच—‘इतो दुर्गदाहं विधाय यदा गतो मेघवर्णस्तदा
विश्ववर्णेन प्रमादितेनोक्तम्—‘अयं मेघवर्णोऽयं कर्पूरद्वीपगान्
जम्बिबिन्ध्यताम् । तथा चोक्तम्,

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणारायेत् ।

कलेन मनसा वाचा कृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत् ॥’ ३० ॥

वक्त्रवाको मूले—‘ततस्ततः ।’ प्रणिधिरुवाच—‘ततः प्रपन्नं
मन्त्रिणा गृध्रेणाभिहितम्—‘देव, नन्दमुच्यते । प्रमानन्तं
हिमवि क्रियताम् । यतो महतामास्पदे नोचः कदापि न कर्तव्यः ।
अथ न च । सुहृन्मित्रमिति न गन्तव्यम् ।’ ततः स विश्ववर्णो राजा
रक्षसि गृध्रमुवाच—‘तान्, यथाकर्तव्यमुपदिश ।’ गृध्रो मूले—
‘यत्तस्मद्भुवनं क्रियते तदा स्मरेत्तं गम्यताम् । अन्यथा वक्त्रवाको
शत्रोः भुवनवनेन सह पुनर्विप्रदं मयास्माकं परभूमिजाना स्मरेत्तं
गमनमपि कर्तव्यं मे मरिच्यते । गुह्यगोप्तार्यं च गन्त्याप गम्यताम् ।
दुर्गं मये कर्तव्यं लक्ष्मी । मम गमनं तावदेतत् । यत्

सुहृद्वा । तथा गम्यमा मानं कर्तव्यमिव च ।

सु ३ मन्देन्द्रकोत्तार्यं चो हि वृषांश्चार्त्तताम् ॥’ ३१ ॥

राजाह—‘सागेव किं नोर्ल भवद्भिः ।’ मन्त्री भूते—‘मद्वपनं विमवमानपर्यन्तं भुतं भवद्भिः । तदापि मम मन्मन्या नायं विपदा-
रम्भः । मन्धेयगुणपुनोऽयं हिरण्यगर्भो न शिष्याः ।’

चक्रवाकोऽब्रवीत्—‘प्रतिष्ठे, सर्वमवगतम् । अत्र । पुनर्ज्ञा-
गमित्यसि ।’ ततो राजानं सम्बोध्याह—‘देव, यत्तपि महामन्त्रिणा
गृध्रेण मन्धानमुपन्यस्तं तथापि तेन राजा मन्मनि भूतजयदर्पात्
मन्त्रध्वम् । तदेवं श्रियताम् । मिटलद्वीपस्य महाप्रलो नाम भारमो
राजाम्मान्मित्रं जम्बुद्वीपे बोधं जनयतु ।’ राजा ‘एवमन्तु’ इति
निगतं विचित्रतामा वक्त्वा सुगुप्तलेखं दत्त्वा मिटलद्वीपं प्रस्थापितः ।

अथ प्रतिविगगन्योवाच—‘देव, भूयतां तत्रन्दप्रम्नाय । एवं
तत्र गृध्रेणोक्तम्—‘देव, यन्मेघवर्णस्तत्र चिन्मुपितः स वेति किं
मन्धेयगुणपुनो हिरण्यगर्भो राजा न वेति ।’ ततोऽसौ मेघवर्ण-
श्चित्रवर्णेन राजा समादृत्य ब्रूह—‘वायम, कीदृशोऽसौ हिरण्यगर्भः ।
चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः ।’ वायम उवाच—‘देव, हिरण्यगर्भो
राजा युधिष्ठिरममो महाराय । चक्रवाकममम मन्त्री न क्वाप्यव-
लोक्यते ।’ राजाह—‘यद्येवं तदा कथममो त्वया वञ्चितः ।’ विहस्य
मेघवर्णः प्राह—‘देव,

विश्वामन्त्रिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ।

अहमाह सुतं हि हत्वा किं नाम पौरपम् ॥ ३२ ॥

गृणु देव, तेन मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः । किन्तु

महाराजोऽसौ राजा । तेन मया विप्रलब्धः ।' राजाह—'मेघवर्णं
 कथं त्वया शशुमध्ये चिरमुपितम् । कथं वा तेषामनुनयः कृतः ।
 मेघवर्ण उवाच—'देव, स्वामिकार्यार्थं स्वप्रयोजनशास्त्रा किं
 क्रियते । पश्य,

लोको बहति किं राजन् नमूर्ध्ना दग्धुमिन्धनम् ।

क्षालयन्नपि धृष्टाङ्घ्रि नदीवेगो निकृन्तति ॥ ३३ ॥

देव, सर्वथा सन्धेयोऽयं हिरण्यगर्भो राजा । सन्धीयतामि
 मे मतिः ।' राजोवाच—'कोऽयं भवतो विचारः । यतो हि
 स्तावदयमस्माभिस्ततो यद्यस्मन्सेवया वसति तदास्ताम् । नो चे
 विगृह्यताम् ।'

अश्रान्तरे जम्बुद्वीपादागत्य शुकनोक्तम्—'देव, सिंह
 द्वीपस्य सारसो राजा सम्प्रति जम्बुद्वीपमाक्रम्यावतिष्ठते ।' राज
 ससम्भ्रमं ब्रूते—'किं किम् ।' शुकः पूर्वोक्तं कथयति । गृध्रः स्व
 मुवाच—'साधु रे चक्रवाक मन्त्रिन् सर्वज्ञ, साधु साधु ।' राज
 मकोपमाह—'आस्तां तावदयम् । गत्वा तमेव समुन्मूलयामि
 दूरदर्शी प्राह—

'सदृसा विदधीत न क्रियाम्

अविशेकः परमापदां पदम् ।

शृणुते हि विमृश्यकारिणं

गुणदुग्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३४ ॥

तदेव, यदीदानीमस्मद्वचनं त्रियते तदा सन्धाय गम्यताम् ।
यतः,

यद्यप्युपायाश्रयारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने ।

मंख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः साभि व्यवस्थिता ॥' ३५ ॥

राजाह—'कथमेवं सम्भवति ।' मन्त्री मूले—'देव, सत्वर
भविष्यति । यतः,

अतः सुखमोराध्यः सुखतरमोराध्यते विशेषतः ।

ज्ञानलवहुर्विदग्धं प्रज्ञापि नरं न रक्षयति ॥ ३६ ॥

विशेषतश्चायं सर्वज्ञो मन्त्री राजा च । ज्ञातमेतन्मया मेष-
वर्णवचनात्तत्कृतकार्यमन्दर्शनाच्च ।' राजाह—'यथाभिप्रेतमनुष्ठी-
यताम् ।'

राजः प्रणिधियकेनागत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य निवेदितम्—
'देव, मन्त्रिं कर्तुं महामन्त्री गृध्रोऽस्मत्सर्मापभागच्छति ।' राज-
हमो मूले—'मन्त्रिन्, पुनस्तत्सम्वन्धिना केनचिदग्रागन्तव्यम् ।'
'सर्वज्ञो विदम्याह—'देव, न राज्ञास्पदमेतन् । यतोऽगौ महारायो
दृग्दर्शी । अथवा राज्ञापि ते मुच्यते एव । तथा हि,

सरसि चतुरास्ताराब्धाये कलापरिबद्धित.

शुमुदपिटपान्धेयी हंमो निरागवविचक्षणः ।

न दराति पुनन्ताराही दिवापि मितोत्पलं

शुदकचकितो लोकः मन्त्रेऽप्यपायमपेक्षते ॥३७॥

अपि च,

दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।

शालः पायनदग्धो दध्यपि कूट्कृत्य भक्षयति ॥ ३८

तद् देव, यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नद्वारादिसामग्रीं मुन-
क्रियताम् ।'

तथानुष्ठिते मतिः स गृध्रो मन्त्री दुर्गोद्वाराद्यकवाकेणोत्त-
मशृङ्ग्यानीय राजदर्शने कारितो वृत्तामन उपवेशितः । धर्म-
उपाय—'दुष्मदायसं सर्वम् । स्वेच्छयोपमुज्यतामिदं राज्ञा
राजहंसो ब्रूते—'एवमेव ।' दूरदर्शी कथयति—'एवमेवेतन् । ५

मन्त्रिणेन हरेन्मित्रं सम्भ्रमेण तु बान्धवान् ।

र्षाभ्युद्यौ दानमानाभ्यां क्षातिर्येनेन राज्ञान् ॥ ३९ ॥

मतिशर्ती मन्त्राय प्रभाष्यता महाप्रतापक्षिप्रवर्णी राज्ञा ।
मर्षतो ब्रूते—'एवमगन्तु ।' मतो राजहंसेन राज्ञा रत्नद्वारा-
पहारे स मन्त्री दूरदर्शी पृथिवः प्रहृष्टमनाभक्षयाकं पृथिव-
राज्ञां मयूरस्य मन्त्रिणान् गतः । तत्र विप्रवर्णेन राज्ञा मर्षतो
मन्त्रप्रवचनाद् ब्रूमानराजपुत्रस्य 'मन्त्राविनः सन्धिः स्वीकृत्य
राजदमष्टकं प्रभाषित । दूरदर्शी ब्रूते—'देव, मित्रं न समी-
क्ष्य । इत्यनीं ब्रूतान् (रत्नद्वारां प्रविशाम्यन्ताम् ।'

अथ मर्षो मन्त्रान् प्रत्य मर्षोऽस्मिन्निविन् कर्तुं प्रानुव्रत ।

३. कृषिप्रतिभा

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥

[illegible]

॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥

गुंलिव हव दिहं हं दैव्यमायावि एहा ।

ब्रह्मर्षिः/१४४ १००० श्री गणेशाय नमः

धर्मादिषु कृपणाय ह्यर्थमाहोति अथ ॥ १ ॥

पुनश्च राजानं शीतिं चरि —

‘महापञ्च श्रीसु-भक्तानि पराया नं धर्मानं’

यस्य आगतायाः वसन्तकृत्वाऽयं ह्यवधत् ।

वसन्ती संज्ञायां वसिष्ठस्यर्थात् कुशिराएव

ब्रह्मनाथ गुरु ब्रह्मब्रह्मनाथ ब्रह्मब्रह्मनाथ ॥ ३ ॥

वहाभिन् प्रविशति ह्यग्न्यालः—देव, वांश्वे विद्वान् ह्यदि
 शानि' इति । गङ्गा—'प्रवेशाय ।' नत प्रवेशितः वशिगमय

‘अर्धम्भ’ इत्युक्त्वा गणानं भवति—

• ब्रह्मण्येति शब्दोऽपि तत्रैव ।

अहो भूषणवर्षिण्य भोजप्रवर्षिषोपिनाम् ॥ ३ ॥

बर्दाबिह राजा बहिरग्यानमयेमार्गी प्रख्यातवत्सलं बमधि
विप्र ददार्ग । मय्य बरे स्वर्गमय बमार्गदत्तं बर्दाबिह नरकं नदये

निधायाह—‘विप्र, चर्मपात्रं क्षिर्मां पाणीं यदमि’ इति । म च
विप्रो नूनं मुग्धशोभया मृदुक्तया च भोज इति विचार्य—
‘वदान्यशिरोमणी भोजे पृथ्वीं शामनि लोहनाग्राभावे ममत्रनि ।
तेन चर्ममयं पात्रं यदमि’ इति । राजा—‘भोजे शामनि लोह-
नाग्राभावे को हेतुः ।’ तदा विप्र पठति—

‘अस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभम् ।

रात्रूणां शृङ्खलैर्लोहं ताग्रं शामनपत्रकैः ॥’ ४ ॥

एकदा कश्चिन् सुवर्णकारः प्रान्तेषु पञ्चरागमणिमण्डितं
सुवर्णभाजनमादाय राज्ञः पुरे सुमोच । तत्र राजा सीमन्तकवि-
प्राह—‘सुकवे, इदं भाजनं कामपि श्रियं दर्शयति ।’ ततः कविराह—

‘धारैरा त्वप्रतापेन पराभूतस्त्रिषाम्पतिः ।

सुवर्णपात्रव्याजेन देव त्वामेव सेवते ॥’ ५ ॥

कदाचिन् कुम्भकारवधू राजगृहमेत्य द्वारपालं प्राह—‘द्वार-
पाल, राजा द्रष्टव्यः ।’ स आह—‘किं ते राजा कार्यम् ।’ स
चाह—‘न तेऽभिधास्यामि । नृपाय एव कथयामि ।’ स सभाया-
मागत्य प्राह—‘देव कुम्भकारप्रिया काचिद् राज्ञो दर्शनाकाञ्क्षिणी
न वक्ति मत्पुरः कार्यम् । तत्पुरतः कथयिष्यति ।’ राजा—
‘प्रवेशय ।’ सा चागत्य नमस्कृत्य वक्ति—

‘देव मृत्यवननाद् दृष्टं निधानं बद्धमेन मे ।

स पर्यग्रेव तत्राम्ने त्वां स्थापयितुमभ्यगाम् ॥’ ६ ॥

राजा अश्वमेधं विधातुं चामातययामास । सपुत्र इदृश-
इदृशानां शत्रुणं शत्रुणां राजा मातुं सपुत्रं विदुः प्रसन्नित्तमो-
वापदतिष्ठानोभवत् कुम्भकारं पुत्रं च—‘विश्वं न कुम्भकारः ।’
३१ अथा—

‘राजपुत्रं वापदतिष्ठानोभवत् स्यात् पुं शून्यतयागतम् ।
इह भेदो विधातुं चामातययामास ॥’ ३ ॥
वर्णावहा राजा शत्रुणां सपुत्राणां इत्यस्यैव प्रसन्नित्तमो ।
सतो जरीं शत्रुणां विधातुं चामातययामास ।
विश्वं न कुम्भकारं इति राजा पश्यत् सपुत्रम् ॥ ८ ॥
‘विश्वं न कुम्भकारः’

३२ अथा— ‘जानुदप्येवमादिपि ।’

राजा—‘इदं विधातुं चामातययामास’

३३ अथा— ‘न हि सर्वे भवाद्याः ॥’ ९ ॥

अन्यथा बुद्धिजनानां गोपाते नाम बिम्बिका इति-
पूर्वम् अथा—

‘अदिमे भोजनार्थं द्रव्यं शृणुष्वप्यने ।

ज्ञाते विधातुं चामातययामास ॥’ १० ॥

अन्यथा विधातुं चामातययामास भोजनार्थं द्रव्यं शृणुष्वप्यने
आगच्छ—‘देव, जानुदप्येवमादिपि वापनं विदुः इति निश्चयः ।’
राजा—‘प्रवेगम् ।’ नन आगच्छन्तीं राजा प्रणमति । सा तं ‘चिरं

जीव' इत्युक्त्याह—

‘भोजप्रतापामिरपूर्वं एष

जागर्ति भूभृत्कटकम्यलीपु ।

यस्मिन् प्रविष्टे रिपुपार्थिवानां

वृणानि रोहन्ति गृहाह्वरेषु ॥’ ११ ॥

कदाचिद् रात्रौ मौधोपरि क्रीडापरो राजा शराह्वम-
लोक्य प्राह—

‘यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलयन्नीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शराक इति नो मां प्रति तथा ।’

ततश्चाधोभूमौ मौधान्तः प्रविष्टः कश्चिन्नोर आह—

‘अहन्निवन्दुं मन्यं त्वदरिषिरहाक्रान्तवस्ती-

कदाशोन्मकायावप्रणकणकजट्टाद्वितननुम् ॥’ १२ ॥

राजा तद्भुत्वा प्राह—‘अहो महाभाग, बभ्रवमर्षगं-
चोरागृहमध्ये निष्ठुमि’ इति । स आह—‘देव, अभयं नो देहि
इति । राजा—‘तथा’ इति । ततो राजानं स बीजः प्रलम्ब-
मवृणान्निमज्जयन् ।

अन्यथा भीमोत्तः भीमदंरवरं ननु शिवानन्दमन्यमान-
तदा क्रीडन् प्राचल्य राजानं शिवमभिधौ प्राह—

‘अहं शान्तदेगिला गिरिजयावर्ध शिवग्याहनं

देवेवं जगतीनं पुरन्दरभावे समुग्मीतनि ।

गङ्गा मागम्यम्वरं गङ्गाधिरा नागाधिप इमान्न

मर्वतयमधीभरन्त्यमगमत्त्वां मां तु भिक्षाटनम् ॥' १३ ॥

कदाचिद् द्वाप्यात्र आगत्य प्राह—'देव, कोऽपि विद्वान्
दासं निघ्नति' इति । राजा—'अवेशय' इति । ततः प्रविष्टो
विद्वान् पठति—

'तत्तम'यनुगृह्णाति यं दृष्टिमेऽनुगमिणी ।

इत्थं देव त्यजन्त्यानु तं नरेन्द्र दग्धिता ॥' १४ ॥

अन्यदा कोदुण्णदेशवामी विप्रो राज्ञे 'स्वस्ति' इत्युक्त्या
प्राह—

'मुनिद्वयपुटे भोजं यतोऽर्घ्यं तव गौदमी ।

मन्ये तदुद्धवं मुक्ताफलं गीतांशुमण्डलम् ॥' १५ ॥

अन्यदा राजा राघौ चन्द्रमण्डलं दृष्ट्वा तदन्तःस्थकलाद्वै
वर्णयति स्म—

'अह्ं कोऽपि शराद्विरे जलनिधेः पट्टं परे मेनिरे

मागङ्ग कविचिच्च संजगद्विरे भूच्छायमैच्छन्परे ।'

इति राजा पूर्वार्धं लिखित्वा कालिदामहस्ते ददौ । ततः स
नम्मिश्रेण स्रग् उत्तरार्धं लिखति कविः—

'इन्दो यदलितेन्द्रनीलशकलरयाम दरीदरयते

तमान्द्रं निशि पीतमन्धतममं सुक्षिप्थमाचक्ष्महे ॥' १६ ॥

अन्यदा राजा सीतां प्रातः प्राह—'देवि, प्रभानं व्यावर्णय'

इति । सीता प्राह—

‘विरलविरलाः स्थूलाम्नारा. कलाविव मञ्जना

मन इव मुने. सर्वत्रैव प्रसन्नमभून्नमः ।

अपमरति च ध्वान्तं चित्तान्यतामिव दुर्जनो

व्रजति च निशा क्षिप्रं लक्ष्मीरनुद्यमिनामिव ॥’

४. शिष्यपरीक्षा ।

तांस्तु सर्वान् ममान्नीय सर्वविद्याम्बशिक्षितान् ।

द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासु. पुरुषर्षभ ॥ १ ॥

कृत्रिमं भासमारोप्य वृत्ताप्रे शिल्पिभि. कृतम् ।

अविज्ञातं कुमारगणां लक्ष्यभूतमुपादिशन् ॥ २ ॥

शीघ्रं भवन्तः सर्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्वशः ।

भाममेत ममुदिश्य निष्ठुर्ध्वं सन्धितेष्वः ॥ ३ ॥

मह्वाक्यममकाल तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ॥’

एकैकशो नियोध्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४ ॥

ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाद्विग्मां वर ।

गन्धन्व वाणं दुर्धर्षं मह्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ॥ ५ ॥

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परन्तप ।
तन्धौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रणोदित ॥ ६ ॥
ततो विततधन्वानं द्रोणरत्नं कुम्भनन्दनम् ।
म मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ७ ॥
पश्यैनं त्वं द्रुमाप्रस्थं भासं नरधरात्मज ।
पश्यामिन्धेवमाचार्य प्रत्युवाच युधिष्ठिर ॥ ८ ॥
म मुहूर्तादिव पुनद्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातृन् वापि प्रपश्यमि ॥ ९ ॥
तमुवाच म कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातृन् भासं चेति पुनः पुनः ॥ १० ॥
तमुवाचापमपेति द्रोणोऽर्पितमना इव ।
नैनच्छ्रवणं त्वया वेदुं लक्ष्यमिन्धेव कुम्भयन ॥ ११ ॥
ततो दुर्योधनोर्दीप्तान् पार्श्वराष्ट्रान् महायशः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यवृच्छत ॥ १२ ॥
अन्याश्च शिष्यान् भीमादीन् राजधैवान्यदेराजान् ।
तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुम्भिताः ॥ १३ ॥
ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रदर्शयिष्येनद्दृश्यं विलोक्यताम् ॥ १४ ॥
महाकयसमकालं ते मोक्षद्वयोऽत्र भवेच्छ्रुतः ।
वितन्य फार्मुकं पुत्रं विष्टं तान्मुहूर्तकम् ॥ १५ ॥

एवमुक्तः सञ्जयमाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।

तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रणोदितः ॥ १६ ॥

मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव ममभाषत ।

पश्यस्येनं स्थितं भार्मं द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ १७ ॥

पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।

न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ १८ ॥

ततः प्रीतिमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।

प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ १९ ॥

भासं पश्यामि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।

शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति मोऽब्रवीन् ॥ २० ॥

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।

मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थ स मुमोचाविचारयन् ॥ २१ ॥

ततस्तस्य नगस्यस्य क्षुरेण निशितेन च ।

शिर उच्छृज्य तरमा पतयामास पाण्डव ॥ २२ ॥

५. पाण्डवसभा ।

सभा य सा महाराज शानकुम्भसयद्रुमा ।

दरा क्षिप्रमुद्व्यालि समज्जादायतामवत् ॥ १ ॥

तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
 आसन्नानाविद्या लीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ १२ ॥
 कान्तानि मुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
 हंसकारण्डबोरेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ १३ ॥
 जलजानां च पद्मानां स्थलजानां च सर्वशः ।
 मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान् स्म निषेवते ॥ १४ ॥
 ईदृशी तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
 निष्ठितां धर्मराजाय मयो राजन्यवेद्यन् ॥ १५ ॥
 वमन दुर्योधनन्त्रस्यां सभायां पुरुषर्षभ ।
 शनैर्देदृशं तां सर्वा सभां शकुनिना सह ॥ १६ ॥
 तस्यां दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुरुनन्दनः ।
 न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागमाद्वये ॥ १७ ॥
 स कदाचिन् सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 स्फाटिकं स्थलमाम्नाय जलमियमिराद्वया ॥ १८ ॥
 म्वयस्रो कर्पणं राज्ञा कृतवान् बुद्धिमोहितः ।
 तत्र स्थले निरतिशो दुर्मना प्रीडितो वृषः ॥ १९ ॥
 तत्र स्फाटिकनोया वै स्फाटिकाभ्युत्तरतोभिताम् ।
 वारी मवा स्थनमिव मवाग्ना प्रापदलने ॥ २० ॥
 जले निरतिशं दृष्ट्वा भीममेनो महाबलः ।
 जहाम जहमुधैव सिद्धगञ्जं मुनोभनम् ॥ २१ ॥

मनोदेहममुन्ध्याभ्यां दुःखाभ्यामस्ति जगत् ।

तयोर्ध्यामममामाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २ ॥

व्याधेरनिष्टमम्परांश्चूमादिष्टविवर्जनान् ।

दुःखं चतुभिः शारीरं कागणैः सम्प्रयते ॥ ३ ॥

तदा तत्प्रतिकाराच्च मनसं चाविचिन्तनान् ।

आधिख्याधिप्रशमन क्रियायोगद्वयेन तु ॥ ४ ॥

मतिमन्तो ह्यतो वैशाः शमं प्रागेव कुर्वते ।

मानसस्य प्रियाभ्यानैः सम्भोगोपनयैर्दृणाम् ॥ ५ ॥

मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपनयते ।

अथपिण्डेन तमेन कृम्भममस्थमिवोदकम् ॥ ६ ॥

मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।

प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शरीरमुपशाम्यति ॥ ७ ॥

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।

स्नेहाक्षु मज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ ८ ॥

स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।

शोकहर्षौ तथायामः सर्वे स्नेहाव्यवर्तते ॥ ९ ॥

कोटरामिर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।

धर्मार्थौ तु तथान्पोऽपि रागशेषो विनाशयेत् ॥ १० ॥

✓ विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ।

विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निरवग्रह ॥ ११ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीविनं गन्धमध्वयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवामो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ २२ ॥
 न हि सञ्चयवान् कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ।
 अतश्च धार्मिकैः पुंभिरनीहार्थः प्रशम्यते ॥ २३ ॥
 धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रक्षलनाद्धि पङ्कम्य श्रेयो नस्पर्शनं नृणाम् ॥ २४ ॥
 युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हमि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ २५ ॥

७. सौभाभियानम् ।

हनं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ।
 उपायाद् भगवन्नेष्ट शास्त्रो द्वाग्धर्ती पुरीम् ॥ १ ॥
 अरुधन् तां सुदुष्टात्मा मर्वत. पाण्डुनन्दन ।
 सौभस्योऽथ महीपालो बांधयामाम तां पुरीम् ॥ २ ॥
 पुरीं समन्ताद् विहिता सपताका सतोरणा ।
 मोषरास्यप्रतोलोका माट्टाट्टालकगोपुरा ॥ ३ ॥
 सोष्टिका भगवन्नेष्ट मभेरीपणवानका ।
 मतोमराङ्कुरा राजन मरानम्रीकलाङ्गला ॥ ४ ॥

म शान्त्ववागे गजेन्द्र विद्वो रक्मिणिनन्दनः ।
 निधेष्टः कौश्वश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽम्बुदृग्गात्रिरे ॥ १५ ॥
 नं तथा मोहितं दृष्ट्वा मार्गधित्रं वनैर्हयैः ।
 गणादपाहृत्य तूर्णं सिञ्चितो दारकिन्निदा ॥ १६ ॥
 नातिदृग्पथाने नु रथे ग्यवरप्रद्युम्न ।
 धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीद्विद्वम ॥ १७ ॥
 मौते किं ते श्वमिनं कस्माद् यामि पयङ्मुखः ।
 नैव क्षुण्णिप्रवांगगणमाहवे धर्म इष्यते ॥ १८ ॥
 त्वच्च मृतकुले जातो विनीतः मृतकर्मणि ।
 धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारके ॥ १९ ॥
 म जानंश्चरितं कृन्तं वृष्णीनां धृवनानुगे ।
 अपथानं पुनः मौते मैत्रे कार्षीः कथञ्चन ॥ २० ॥
 त्यक्त्या गणमिमं मौते पृष्टुतोऽप्याहृतः शरैः ।
 त्वयापनीतो विवरो न जीवेयं कथञ्चन ॥ २१ ॥
 म निवर्त रथेनाशु पुनर्शरकनन्दन ।
 न धैतदेवं कर्तव्यमप्याहमु कथञ्चन ॥ २२ ॥
 एवमुत्तरु वै मृतो हयान् मघोः मङ्गरे ।
 गरिमिम्नु समुत्तम्य जवेनाभ्यपतन् मदा ॥ २३ ॥
 प्रद्युम्नमानमाज्ञाय दैतेपाशं सुतो मम ।
 शिताम्यैरन्नाग निहत्या मुमोचान्यान् पतत्रिणुः ॥ २४ ॥

द्वैतवनवासः ।

ते तद्वत् विधूयाशु विध्यधू राधिगशना ।
शिरग्युगमि वक्त्रे च स मुमोह पपान च ॥ २५ ॥
तत इत्थाय गजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
व्यपायान् सवलस्तूर्ण प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६ ॥
स द्वारकां परित्यज्य मूर्गे शृष्टिभिर्गतिः ।
मौभमात्थाय गजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७ ॥

८. द्वैतवनवासः ।

वसन्तु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्ण महारथ्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मपोषेण सर्वशः ।
ब्रह्मलोकजम् पुण्यमार्गीह द्वैतवनं सर ॥ २ ॥
यजुषागृपां गाम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आर्गोदुषार्यमाणानां नि स्वतो हृदयव्रतः ॥ ३ ॥
अपार्थमेव पार्थानां ब्रह्मपोषध धीमताम् ।
समृष्टं ब्रह्मणा सत्रं भूय त्व खरोषत ॥ ४ ॥
अथामर्षीह वको दालभ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
गन्ध्यां बौन्नेयमार्गीतपुत्रिभिः परिचारितम् ॥ ५ ॥

परय द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
 होमवेलां कुरुश्रेष्ठ मग्धज्वलितपावकाम् ॥ ६ ॥
 चरन्ति धर्म पुण्येऽस्मिन्वया गुप्ता धृतप्रताः ।
 भृगवोऽद्विरमधैव वमिष्टाः कारयपैः सह ॥ ७ ॥
 आगम्याश्च महाभागा आग्नेयाश्चोत्तमप्रताः ।
 मयंस्य जगत् श्रेष्ठा ब्राह्मणाः मद्गतास्त्वया ॥ ८ ॥
 इदं तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम ।
 भ्रातृभि सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥
 प्रश्न सप्रेम ममृष्टं क्षुभं च प्रक्षणा सह ।
 उदीर्णं दहत राशून् वनानीवामिमामृतौ ॥ १० ॥
 कुत्ररम्येव मरुमाने परिगृह्याद्दुराग्रहम् ।
 ब्राह्मणैर्विप्रर्णागम्य सप्रम्य सीयते बलम् ॥ ११ ॥
 प्रक्षालयानुपमा दृष्टिः साप्रमप्रतिमं बलम् ।
 ते यदा चरन् मार्गं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अतश्चम्य च लामाय लब्धम्य परिगृह्ये ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रणम्य नित्यं नृपिष्ठिम् ।
 तेन ते सर्वतोऽङ्गेन दीयते प्रथितं वराः ॥ १४ ॥

कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेप विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीदोऽयं पगमयति पुरुषः ॥ १० ॥
 एकान्तफलमिद्वि तु न विन्दन्यलमः कचिन् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥ ११ ॥
 पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा धीजं वपत्युत ।
 वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनाक्षत्र कर्षकः ॥ १२ ॥
 सिद्धिर्वाप्ययवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
 अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते कचिन् ॥ १३ ॥
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्यसिष्टद्वये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथावलम् ॥ १४ ॥

१०. गन्धमादनप्रवेशः ।

ते शूरास्तथन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
 वद्धगोधाङ्गुलित्राणाः सङ्गवन्तोऽमितीजसः ॥ १ ॥
 परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 वृत्तांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिर्मूर्धनि ॥ ३ ॥

धर्मगजश्च धौम्यश्च निलित्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४ ॥
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृत्तानामाद्य सन्त्रम्भास्तत्र तत्र निलित्यिरे ॥ १५ ॥
 मन्द्रीभूते तु पवने तस्मिन् रजसि शाम्यति ।
 महद्भिर्जलधारीषैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६ ॥
 भृशं चटचटाराब्धो वज्राणां पततामिव ।
 ततमाध्रश्चलाभामधेरधेषु विद्युतः ॥ १७ ॥
 ततोऽप्रममहिता धागः मंथृष्वत्यः समन्ततः ।
 प्रपेतुरग्निरां तत्र शीघ्रयातममीग्निः ॥ १८ ॥
 तत्र मागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुगमन सकटुपाः फेनयन्यो विराम्पते ॥ १९ ॥
 बहून्यो वारि बहुलं फेनोदुपपग्न्युतम् ।
 परिगम्युर्महाराध्याः प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २० ॥
 तस्मिन्नुपगते शब्दे वाने च समतां गते ।
 गते शम्भामि निघ्नानि प्रादुर्भूते दिवाहरे ॥ २१ ॥
 निर्जामुष्णे शनौ शयौ समान्त्रमुध भाग्य ।
 प्रतप्यते पुनर्हीन पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥
 ब्राह्मणमात्रं प्रयानेषु पाण्डवेषु महाभागु ।
 पदभ्यामनुविवा गन्तुं क्रीडती गमुषाविराग ॥ २३ ॥

धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिन्याने महावने ।

अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवम्तु पर्वते ॥ १४ ॥

नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशाश्च महातपाः ।

वृक्षानामाद्य सन्त्रस्तान्त्र तत्र निलित्पिरे ॥ १५ ॥

मन्दोभूते तु पवने तस्मिन् रजमि शाम्यति ।

महद्भिर्जलधारोर्वैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६ ॥

भृशं चटचटाराज्यो वज्राणां पततामिव ।

ततसाश्चक्षलाभासश्चेरुरध्रेषु विद्युतः ॥ १७ ॥

ततोऽश्ममहिता धागाः संवृण्वत्यः समन्ततः ।

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १८ ॥

तत्र मागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।

प्रादुरामन सकन्दुपाः फेनवत्यो विशाम्पते ॥ १९ ॥

बहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्भुपपरिष्ठुतम् ।

परिमसुर्महाराज्याः प्रकर्षन्तो महोरुहान् ॥ २० ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।

गते हम्भमि निघ्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २१ ॥

निजंगमुन्ते शनैः मध्ये समाजग्मुश्च भारत ।

प्रतस्थिरे पुनर्वीग पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥

क्रौंशमात्रं प्रयानेषु पाण्डवेषु महान्ममु ।

पदभ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाधिरान् ॥ २३ ॥

सा प्रूहि दिम्बरैरेति पिया मनोदिता शुभा ।

नरैव तस्य यचने प्रणिगृह्णेदमप्रधीन् ॥ ६ ॥

आमीन्द्यान्नेषु धर्मात्मा रुत्रियः पृथिवीपतिः ।

सुममेन इति स्वानः पञ्चाशान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥

दिनपुत्रपुत्रस्य स्यात्पुत्रस्य धीमता ।

सामीप्येन हनं राज्यं विद्वेदस्मिन् पूर्वं वैरिणा ॥ ८ ॥

न पानयमया मार्गं भार्यया प्रभितो वनम् ।

महाराज्यं गतभाषि तपस्वने महाव्रत ॥ ९ ॥

तस्य पुत्रं पुत्रं तप गतुदभ तपोपने ।

सगयाननुत्पत्तो मे भर्तेति मनसा वृत् ॥ १० ॥

नारद — अहो वनं महाराजं मार्गिण्यां सुवने कृतम् ।

अत्रातल्यां वनतया सुल्लभ्यते सगयान वृत् ॥ ११ ॥

नारद — अहो (गर्वा) न मे तस्यो सुविमानं वा सुवामता ।

अमावस्यति वा इह सगयानं विद्वद्वत् ॥ १२ ॥

नारद — विद्वद्वत्तिव मे तस्यो सुविमानं वा सुवामता ।

संशय इह वीर्यं वीर्यं अमावस्यति ॥ १३ ॥

नारद — अहो न मे तस्यो सुविमानं वा सुवामता ।

अमावस्यति वीर्यं वीर्यं विद्वद्वत् ॥ १४ ॥

नारद — अहो न मे तस्यो सुविमानं वा सुवामता ।

अमावस्यति वीर्यं वीर्यं विद्वद्वत् ॥ १५ ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिर्धियते ।

क्रियते कर्मणा पश्चान् प्रमाणं मे मनश्चतः ॥ २३ ॥

नागरः—अग्रा पुष्टिर्नरभेष्ट मारिष्या दुदितुनाय ।

नैवा कारयितुं शक्या धर्मादस्मान् कथञ्चन ॥ ३१ ॥

नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यानि वै गुणा ।

प्रदानमेव ताम्यान्मे गच्छते दुदितुम्भय ॥ ३८ ॥

राजा—अविनाश्यमेतदुक्तं ताम्यं च भगवा वचः ।

कर्मिणाम्भोजेनैव यः सुदृढि भगवान् मम ॥ ३९ ॥

नामद — नातिप्रमत्तु नाविभ्या मदाने दुहितुष्वप ।

साधविद्याम्नाह तारुण सर्वेषां मनुजानु य ॥ ३० ॥

१२. प्रश्नचतुष्टयम् ।

१३ — ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

अदि मे यत्तु नभा-गुता जीत-गु भावता ॥ ३ ॥

[illegible]

എന്തിനാണിത്? എന്തിനാണിത്?

$$H^1(\mathbb{R}^n, \mathbb{R}) = \mathbb{R}^n$$

संस्कृत-भाषायां चतुर्धा विभक्तिः । तेषां नाम्नाम् अर्थानाम् ।

अन्वामत दुरार्घ्यं देवव्रतमरिन्दमम् ।

अन्योन्यं प्रीतिमन्तन्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ५ ॥

सा पार्थिवशताक्षीणां ममिनिर्भीष्मशोभिना ।

शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ६ ॥

भीष्मस्तु वेदनां धैर्याग्निगृहा भरत्पर्यभ ।

अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि इत्यभाषत भारत ॥ ७ ॥

अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।

अतिष्ठन् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाग्रवीत् ॥ ८ ॥

तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्यामतः स्थितम् ।

अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् ॥ ९ ॥

ज्वलतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ।

मर्माणि परिदूयन्ते मुखं च परिशुष्यति ॥ १० ॥

वेदनार्तशरीरस्य प्रयच्छापो धनञ्जय ।

त्वं हि शक्नो महेष्वास दातुं मेऽपो यथाविधि ॥ ११ ॥

अर्जुनस्तु तथेत्युत्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।

अधिष्ठ्यं बलवान् कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १२ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।

शयानं भरतभ्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १३ ॥

सन्धाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः ।

अविध्यन् पृथिवीं पार्थः पार्थे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ १४ ॥

वीरसूर्वीरपत्नी त्वं वीरजा वीरवान्धवा ।
 मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिम् ॥ ७ ॥
 प्राप्स्यते चाप्यसौ क्षुद्रः सैन्यबो बालघातकः ।
 अस्यावलेपस्य फलं समुद्भूतवान्वयः ॥ ८ ॥
 व्युष्टायां तु वरारोहे रजन्यां पापकर्मकृत् ।
 नदि मोक्षयति पार्थान्स प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ ९ ॥
 श्वः शिरः शोष्यसे तस्य सैन्यबस्य रणे हृतम् ।
 समन्तपञ्चकाद् बाल्यं विशोका भव मा रुदः ॥ १० ॥
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः परां गतिम् ।
 यां वयं प्राप्नुयामेह ये चान्ये शस्त्रजीविनः ॥ ११ ॥
 व्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्ती रथप्रणुत् ।
 गतमनस वरारोहे पुत्रः स्वर्गं ज्वरं जहि ॥ १२ ॥
 अनुयातश्च वितरं मानृपक्षं च वीर्यवान् ।
 महप्रशो रिपून् हत्वा हतः शूरो महारथः ॥ १३ ॥
 आधामय क्षुपां राक्ष माशुचः क्षत्रिये मृशम् ।
 श्वः त्रिवं सुमहद्वपुन्वा विशोका भव नन्दिनि ॥ १४ ॥
 यन् पार्येत प्रतिज्ञानं तत्तथा न तदन्यथा ।
 विहीर्षितं हि मे मयुर्न भवेज्जानु तन्मृषा ॥ १५ ॥

इमं कुलकरं पुत्रं त्यक्त्वा क्व नु गमिष्यथ ।
 चिरं मुञ्चत वापं च चिरं स्नेहेन पश्यत ॥ ९ ॥
 क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्य शमशानाभिमुखस्य च ।
 बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नाधितिष्ठति ॥ १० ॥
 जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवत ।
 न्यवर्तन्त तदा सर्वे शशार्थं ते स्म मानुषाः ॥ ११ ॥

गृध्रः—अहो वत नृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा ।
 क्षुद्रेणोक्ता हानसत्त्वा मानुषाः किं निवर्तय ॥ १२ ॥
 पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।
 कस्माच्छोचय तिष्ठन्तमात्मानं किं न शोचय ॥ १३ ॥
 यथावृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदुःखिता ।
 गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ॥ १४ ॥
 न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
 मार्गेणान्येन गच्छन्ति वद्धाः सुकृतदुष्कृतैः ॥ १५ ॥
 शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहाश्रिवर्तत ।
 स्वाम्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्तत ॥ १६ ॥
 इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियम् ।
 स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति वापपूर्णश्लेष्मणाः ॥ १७ ॥
 प्राक्तो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा ।
 सर्वः काज्वरं यानि शुभाशुभरामन्विनः ॥ १८ ॥

जम्बुकः—दमं कनकवर्णमं भूपणैः समलङ्कृतम् ।

गृध्रवाक्यान् कथं पुत्रं त्यजध्वे पितृपिरुद्धम् ॥२९॥

न स्नेहस्य च विन्देदो विलापरुदितस्य च ।

मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता ध्रुवम् ॥३०॥

श्रूयते शम्बुके शूट्रे हते ब्राह्मणदारकः ।

जीवितो धर्ममासाद्य रामान् सत्यपराक्रमान् ॥३१॥

तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्नमागतः ।

श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः सत्जीवितः पुनः ॥३२॥

तथा षड्विंशमेतन् सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।

कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ॥३३॥

श्रुयुक्तास्ते न्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ।

अष्टे शिरः समाधाय रुग्णदुर्यद्वुविस्तरम् ॥३४॥

गृध्रः—अश्रुपातपरिष्ठितः पाणिम्पर्शप्रपीडितः ।

धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥३५॥

तपमापि हि मयुक्ता धनशून्यो मदाधियः ।

सर्वे मयुवरा यान्ति तदिदं श्रेतपत्तनम् ॥३६॥

बाणशृङ्गसदृशाणि सदा सन्न्यास्य बान्धवाः ।

दितानि चैव रात्र्याश्च दुर्जनं निशन्ति मृतले ॥३७॥

अतं निर्वन्धमागत्य शोकस्य परिधारणे ।

अत्राप्यं कुतो राम्य पुनरपेक्षं जीवितम् ॥३८॥

कूरुश्चायं धनोद्देशो भयमद्य भविष्यति ।

त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृत्युतां जाम्बुकं वचः ॥५७॥

जम्बुकः—अयं सौम्यो धनोद्देशः पितृणां निधनाकरः ।

स्थीयतां यावदादित्यः किञ्च कट्यादभाषितैः ॥५८॥

यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ।

गृहीय मोहितात्मानः सुतो धो न भविष्यति ॥५९॥

स्वकार्यैरद्वकक्षौ तावेवं गृध्रोऽथ जम्बुकः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ॥६०॥

तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः ।

वाक्यैरमृतकल्पैस्ते प्रतिष्ठन्ति प्रजन्ति च ॥६१॥

पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानां च निश्चयम् ।

प्रसादं शङ्करात्पाप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥६२॥

ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसंजीवनात्पुनः ।

विविधः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः ॥६३॥

१६. यौवराज्यप्रस्तावः ।

ततः परिपदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।

दिनमुद्धर्षणं यौवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥

यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
 भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा कग्वाख्यहम् ॥ १२ ॥
 यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद् विचिन्त्यताम् ।
 अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १३ ॥
 इदं ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
 वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १४ ॥
 क्षिण्वोऽनुनादः सख्यज्ञे तनो हर्षममीरितः ।
 जनौघोद्घुष्टसज्जादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १५ ॥

—०—

१७. रामविवासनम् ।

तदप्रियमभिप्रक्ष्यो वचनं मरणोपमम् ।
 श्रुत्वा न विध्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीन् ॥ १ ॥
 दितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
 निषुम्यमानो विप्रव्यः किं न कुर्यामिहं प्रियम् ॥ २ ॥
 अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीत्य मे ।
 स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिपेचनम् ॥ ३ ॥
 अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान् धनानि च ।
 इष्टो ध्याये स्वयं दद्यां भरताय प्रणोदितः ॥ ४ ॥

सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमाञ् श्रीमतः सत्यवादिनः ।
 नालक्षयत रामस्य कश्चिदाकारमानने ॥ १५ ॥
 उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ।
 शारदः समुदीर्णशुश्रून्स्तेज इवात्मजम् ॥ १६ ॥

—:०:—

१८. दशरथसन्तापः ।

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।
 अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥
 स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।
 कौरास्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ३ ॥
 देव्यनूढा त्वमभयो युवराजो भवाम्यहम् ।
 ततः प्रावृद्धपुत्राणां मम हर्षविवर्धिनी ॥ ४ ॥
 अयास्य हि रमान भीमांस्तप्या च जगद्गुभिः ।
 परेताचरितां भीमां रगितापरते दिराम् ॥ ५ ॥
 अशमनर्धे सद्यः शिम्वा ददशितरे घनाः ।
 नभो जहृतिरे गर्धे भेकमाग्नवर्हिणः ॥ ६ ॥

यत्नेनैव श्रमोऽप्यस्य नो कश्चेन जीवतः ।
 कथं नु मय्येव कथं मद्भिरपि विहिते ॥१७॥
 जगत्प्राप्त्यर्थेन वक्तव्यमिदमवतः ।
 को योऽन ममार्थी श्रमः किं वक्तव्यमवतः ॥१८॥
 नेमं नवानुगोचरि तं विदितवन्मम ।
 मायते शिष्यः श्रमोऽनुगोचरि मयि ॥१९॥
 मदेवमिदं नृपं विदितवन्मम ।
 मयि वक्ष्ये नान्यत् किं नृपि न विदितवन् ॥२०॥
 तां गिरं कदापि भुञ्जते मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
 कराभ्यां सरारं चार्पयन्त्यस्य तद् मुनिः ॥२१॥
 तं देवमहमात्मन्य शनमस्तुः मुहुर्मनाः ।
 अपश्यमिषुणा तोरे मरुत्वास्तावत् दृष्टम् ॥२२॥
 अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकनरोदकम् ।
 पांशुरोषिषदिग्धान्नं शयानं शन्यपेयितम् ॥२३॥
 स मामुद्दीक्ष्य नेत्राभ्यां व्रजमस्त्वय्यचेतनम् ।
 समुवाच वचः कूर् दधि हन्निव तेजसा ॥२४॥
 किं तवापकृत राजन्वने निवसता मया ।
 जिहोर्गुर्गम्भो गुर्वर्धं यदहं ताडितस्त्वया ॥२५॥
 एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहिते मयि ।
 ह्यवन्धौ निहतौ मृदौ माता जनयिता च मे ॥२६॥

अहं पुनर्मदया आमुसधे गलनेनन ।
 मित्रेण पाणिनं गगोः लीः गदगेर मोदुम् ॥१४॥
 इष्टा ममाप्रयत्नेन गमदहगाभ्रमा ।
 तस्मिन्प्रपृथे गतं कथं तस्या मता रिता ॥१५॥
 या दत्ता देवराजेन तत्र गुह्येन मयुगे ।
 शान्धीर्मीं शिषां मार्ता मे परयामि नेद रिम् ॥१६॥
 राज्ञीने जहाति त्यां गलागुमनि मानद ।
 सूर्यस्यायतमानस्य रीवराजनिः प्रमा ॥१७॥

—:०:—

२१. वर्षावर्णनम् ।

स तदा बालिनं हत्वा सुप्रोवमाभिरित्य च ।
 वसन् मात्स्यवतः पृथे रामो लक्ष्मणमप्रवीन् ॥ १ ॥
 अयं स कालः सम्प्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
 सम्पश्य त्वं नमो मेघैः संवृतं गिरिमग्नियैः ॥ २ ॥
 नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गमस्तिभिः ।
 पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
 शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ।
 कूटजार्जुनमालाभिरलङ्घ्युं दिवाकरः ॥ ४ ॥

२२. सीताहनुमत्संवादः ।

- नामजरीष्मत्तानेजा हनुमान मातामया ॥
 शिष्यप्रतिमायाय इति मनुष्यायि ॥ १ ॥
 का तु पद्मरत्नायति दिप्तकीर्णपरमिती ।
 द्रुमस्य शाखामात्मस्य मित्रमि त्यमनिन्दिता ॥ २ ॥
 धिर्मर्य तव नेत्राभ्यां कारि श्रवणि शोभनम् ।
 पुण्डरीकपनाशाभ्यां विवर्कणमिषोदकम् ॥ ३ ॥
 व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्ष्मणानि च लक्षये ।
 महिषी भूमिपातस्य राजकन्या च मे मता ॥ ४ ॥
 रावणेन जगस्थानाद् बलान् प्रमथिता यदि ।
 सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व दृग्द्यतः ॥ ५ ॥
 यया हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुपम् ।
 तपसा चान्वितो वेशम्बं राममहिषी भुवम् ॥ ६ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।
 एवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तमुपाश्रितम् ॥ ७ ॥
 पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।
 सुपा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रमाथिनः ॥ ८ ॥
 दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।
 सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ ९ ॥

किन्तु स्याच्चित्तमोहोऽयं मवेद् घातगतिस्त्वियम् ।
 उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगवृष्टिका ॥ २० ॥
 अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।
 सम्बुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २१ ॥
 भूय एव महातजा हनूमान् पवनात्मजः ।
 अत्रवीन् प्रश्रितं वाक्यं सीतां प्रत्ययकारणान् ॥ २२ ॥
 वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।
 रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २३ ॥
 प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
 समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ २४ ॥
 गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।
 भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ २५ ॥
 चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुभ्रायतेक्षणम् ।
 बभूव हर्षोदमं च राहुमुक्त इवोदुराट् ॥ २६ ॥
 ततः सा होमती बाला भर्तुः सन्देशदर्पिता ।
 परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशांस महाकविम् ॥ २७ ॥
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।
 यम्य ते नास्ति सन्प्राप्तो रावणादपि सम्भ्रमः ॥ २८ ॥
 दिष्ट्या च कुशलो रामो धर्मान्मा सत्यसङ्गरः ।
 लक्ष्मणश्च महानेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ २९ ॥

किन्तु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद् वातगतिस्त्वियम् ।
 उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृणिका ॥ २० ॥
 अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।
 सम्बुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २१ ॥
 मूय एव महावजा हनूमान् पवनात्मजः ।
 अग्रवीन् प्रश्रितं वाक्यं सीतां प्रत्ययकारणान् ॥ २२ ॥
 वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।
 रामनामाद्वितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २३ ॥
 प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
 समाप्तसिद्धि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ २४ ॥
 गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।
 भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवन् ॥ २५ ॥
 चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुभायतेक्षणम् ।
 बभूव हर्षोदयं च राट्टमुक्त इवोडुराट् ॥ २६ ॥
 ततः सा होमती बाला भर्तुः सन्देशहर्षिता ।
 परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकविम् ॥ २७ ॥
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।
 यम्य ते नाम्नि सन्त्रामो रावणादपि सम्भ्रमः ॥ २८ ॥
 दिव्यता च कुराली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ।
 लक्ष्मणश्च महानेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ २९ ॥

एष दत्तवरः शैलेप्रमाथी राक्षसेश्वरः ।
 तव हेतोर्विशालाक्षि निहतः सहयान्धवः ॥ ६ ॥
 अत्र मन्दोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयन् ।
 सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता ॥ ७ ॥
 एतत् तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ।
 यत्र समुद्रमुत्तीर्य तां रात्रिमुपिता वयम् ॥ ८ ॥
 एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे ।
 तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ ९ ॥
 पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि बरुणालयम् ।
 अपारमिव गर्जन्तं शस्त्रशुक्तिसमाकुलम् ॥ १० ॥
 हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैघिलि ।
 विश्रामार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ ११ ॥
 एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ।
 सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् ॥ १२ ॥
 एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्ध्या चित्रकान्ता ।
 सुमीषस्य पुरी रम्या यत्र बाली मया हतः ॥ १३ ॥
 दृश्यतेऽसौ महान् सीते सविशुदिव तोयदः ।
 ऋष्यमूको गिरिपरः काञ्चनैर्धातुभिर्गुतः ॥ १४ ॥
 अत्राहं वानरेन्द्रेण सुमीषेण समागतः ।
 समयश्च कृतः सीते वधार्थं बालिनो मया ॥ १५ ॥

एषा सा दृश्यते धम्मा जनिनी चित्रकानना ।

त्वया विहीनो यत्राहं विजलाय सुदुःखितः ॥ १६ ॥

अन्यान्मरि मया दृष्टा शररी धर्मचारिणी ।

अत्र योजनवाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ १७ ॥

दृश्यतेऽसौ जनस्थाने सीते भीमान् वनस्पतिः ।

जटायुर्निहतो यत्र पक्षिणां प्रपशं पत्नी ॥ १८ ॥

एतत्तदाश्रमपदमम्माकं वग्धणिनि ।

पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ॥ १९ ॥

एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ।

अगस्त्यम्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृत्तः ॥ २० ॥

दृश्यते चैव वैदेहि शरभद्वाश्रमो महान् ।

उपपातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ २१ ॥

एते ते तापसा देवि दृश्यन्ते तनुमध्यमे ।

अग्निः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोयमः ॥ २२ ॥

अरिमन् देशो महाकायो विराजो निहतो मया ।

अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ २३ ॥

असौ सुवतु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ।

अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ २४ ॥

एषा सा यमुना दूराद् दृश्यते चित्रकानना ।

भरद्वाजाश्रमः भीमान् दृश्यते चैव मैथिलि ॥ २५ ॥

इन्द्राद्याः सकला देवास्तस्युर्येषां न संयुगे ।

शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि सम्मुखम् ॥ १६ ॥

सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वे शुम्भनिशुम्भयोः ।

केशाकर्षणनिर्भूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥ १७ ॥

देवी—एवमेतद् बली शुम्भो निशुम्भश्चेति वीर्यवान् ।

किं करोमि प्रविष्टा मे यदनालोचिता पुरा ॥ १८ ॥

स त्वं गच्छ मयोक्तं ते यदेतन् सर्वमादृतः ।

तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यन् ॥ १९ ॥

—:०:—

२५. मध्याह्नः ।

वैतालिकः—जयतु जयतु देवः । उपाख्यो मया
तथा हि,

पद्मधायासु हंसा मुकुनितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां

सौधान्यन्ययतापाङ्गलमिपरिषयद्वेषिपारायतानि ।

विन्दूत्प्रेरान् विपासुः परिपतन्ति शिखी भ्रान्तिमद्भारियन्त्रं

सर्वदग्धैः समप्रम्वमिष नृपगुणैर्दीप्यते सप्ततमिः ॥

—:०:—

इन्द्राद्याः सकला देवास्तम्युर्येषां न संयुगे ।

शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयाम्यमि सम्मुखम् ॥ १६ ॥

सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्व शुम्भनिशुम्भयो ।

केशाकर्षणनिर्धृतगौरवा मा गमिष्यमि ॥ १७ ॥

देवी—एवमेतद् बली शुम्भो निशुम्भश्चेति वीर्यवान् ।

किं करोमि प्रतिष्ठा मे यदनालोचिता पुरा ॥ १८ ॥

स त्वं गच्छ मयोक्तं ते यदेतन् सर्वमाहृत ।

तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यन् ॥ १९ ॥

—:०:—

२५. मध्याह्नः ।

वैतालिकः—जयतु जयतु देवः । उपाख्यो मया
तथा हि,

पञ्चधायासु हंसा मुकुलितनयना क्षीर्षिकापद्मिनीनां

सौधान्यत्यर्थवापाद्वलभिपरिचयद्वेषारावतानि ।

विन्दूत्प्रेषान् विषासुः परिपतति शिखी ध्रान्तिमद्वारियन्त्रं

मयैरुद्यैः समप्रत्नमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसतिः ॥

—:०:—

पौत्रेण प्रत्याह्वय्यो यन्मे । तद्विदानीमहान्दीने माता ।
सह यत्तमेवनायागन्तव्यमिति ।

राजा—अनुगृहीनोऽभि ।

परिप्राप्तिज्ञ—दिष्टया पुत्रपितृयेन दम्बनी वर्ये ।

मम्रामि धीरपत्नीनां श्लाघ्यानां म्याम्निता धुरि ।

धीरसूयिनि शान्दोऽयं ननवात्तमानुमन्विनः ॥ २॥

—:०:—

२७. चित्रफलकम् ।

(प्रविश्य चित्रफलकइत्वा) चतुरिका—इयं (चित्रफलकं दर्शयति ।)

माघज्यः—साधु वयस्य । मधुरावस्थानदर्शनीयो
प्रवेशः । स्थलतोऽयं मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो राजपैर्निपुणता । जाने सख्यप्रदो
वर्तव इति ।

माघज्यः—भोः, इदानीं विद्यस्वत्रभवत्यो दृश्यन्ते ।
दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ।

सानुमती—अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जन
राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ।

माधव्यः—(निर्वैर्य) अहं सक्रियामि 'यैषा शिथिल-
नोद्धान्तकुमुमेन केरान्तेन, उद्विग्नस्वेदविन्दुना वदनेन,
पयोऽवलम्बिताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकद्विग्वदकणपङ्कजस्य
पादभ्य पार्श्व ईपपरिश्रान्तेवालिखिता, सा राहुन्तला, इतरे
यो' इति ।

राजा—निपुणो भवान् । चतुरिके, अर्धलिखितमेतद् विनोद-
नम् । गच्छ धर्मिकां सावधानम् ।

माधव्यः—भोः, अपरं किमत्र लेखितव्यम् ।

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालेरितु-
मो मवेन् ।

राजा—श्रूयताम्—

‘तार्यां सैकवर्त्तानर्हसमिधुना श्रोतोवद्वा मालिनी

पादास्त्रामभितो निरयणहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

‘ताख्यालम्बितवल्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यधः

भृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ ३ ॥

माधव्यः—(आत्मगतम्) यथाहं परवामि, पूरयितव्यमनेन
त्रफलकं हाम्यकुर्चानां नापसानां कदम्बैः । (प्रकाशम्) भोः,
‘न्नु तत्रभवती रक्तकुवलयरोभिनाऽमहस्तेन मुखमाचार्यं चकित-
कितेव स्थिता । (सावधानं निरूप्य) आः एष कुमुमरसपाट-
‘स्त्वत्रभवत्या वदनकमलमभिलङ्घते मधुकरः ।

गौत्रेण वसुधावधौ वसते । परिदृष्टोऽस्य हस्तः ।
 मद मज्जमेव नानागन्ध-पत्रिणि ।

राजा—चतुर्दशीतोऽस्मिन् ।

परित्रातिका—दिशया तु रात्रिपथेन दृश्यते यो
 मन्त्रं विधीयते तदा राज्ञोऽस्मिन् ।
 बीरगुणि मन्त्रादयं तन्मन्त्रानुविद्वत् ॥ २

—१०१—

२७. चित्रकलकम् ।

(प्रविश्य चित्रकलकद्वारा) चतुरिका—इयं
 (चित्रकलकं दर्शयति ।)

माधव्यः—साधु वयस्य । मधुरावस्थानदर्शनीयो
 प्रवेशः । स्वल्पवाच मे दृष्टिर्निष्प्रान्तदेशेषु ।

सानुमती—अहो राजप्रेमिणुगता । जाने
 वर्तते इति ।

माधव्यः—भोः, इदानीं विस्मयव्रभवयो दृश्यन्ते ।
 दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ।

सानुमती—अनभिज्ञः खन्वीदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिर्यं -
 राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ।

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रम्य पिच्छिकां
हस्तेनैन्द्रजालिकेन सह प्रविश्य) भर्तः, एष ऐन्द्रजालिकः ।

ऐन्द्रजालिकः—(उपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः
(पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुधा हास्यं कृत्वा) महाराजः
कौशाम्बीपते,—

राजा—भद्र, निष्ठ तावन् । काञ्चनमाले, उच्यतां देवि
'युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिकः, विजनीकृतध्यायमुद्देशः । तदागच्छ
सद्वितानेव पश्यावः ।'

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रम्य वातरक्षसां
सह प्रविशति ।)

वातरक्षसा—(उपसृत्य) जयतायं पुनः ।

राजा—देवि, इदृश्यानेव पश्यामश्नामन् । (वातरक्षसां
प्रविशति ।)

राजा—भद्र, प्रसूयतामिन्द्रजातम् ।

(प्रविश्य) बहुवचन—(राजानमुपसृत्य) जयतु जयतु
भर्ता । (राजायां देवस्य अरण्यगत इदं विज्ञापयति)

देवि, यत्तु नित्यमुदेतिः
'समाधायता एव ।'

राजा—भद्र, मानसं
'देवताः'

राजा—यथाह देवी । (ऐन्द्रजातिकां प्रति) भद्र,
विध्वंस्यतामिदानीम् ।

ऐन्द्रजातिका—यद् देव आह्वाययति । (निजामन्) एकं
पुनर्मम स्वेजनकमवश्यं देवेन प्रेषितव्यम् ।

राजा—भद्र, पश्यम् । द्रव्याम् । वसन्तक, प्रायुष्म्य प्रवेरयतां
वसुभूतिः ।

वसन्तकः—यद् देव आह्वाययति । (निजामन्तः ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकेन प्रायुष्मन्मानां वसुभूतिः ।)

वसन्तकः—भोः, एष महाराजः । तदुपगम्यत्वमात्यः ।

वसुभूतिः—(उपगम्य) रिजयतां महाराजः ।

राजा—(ऊधाय) अग्निवादये ।

वसुभूतिः—अतिभेयांस्त्वं भूयाः ।

वासवदत्ता—आर्ये, प्रणमामि ।

वसुभूतिः—प्रायुष्मति, वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

(नेपथ्ये वल्लकलः । सर्वे संभ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

राजा—कथमन्तःपुरेऽग्निः । कष्टं देवी वासवदत्ता दग्धा ।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, परित्रायस्व परित्रायस्व ।

राजा—अयं कथमतिस्मृष्टमान् पार्थस्यापि देवी नोप-
लब्धता । (देव्याः पार्थि गृह्णन्त्या) देवि, समाधत्सिद्धि
समाधत्सिद्धि ।

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रम्य सिद्धिघ्न
हस्तेनैन्द्रजालिकेन सह प्रविश्य) भर्तः, एष ऐन्द्रजालिकः ।

ऐन्द्रजालिकः—(उपसृत्य) जयतु जयतु महारजः
(पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुधा हास्यं कृत्वा) महारजः
कौशाम्बीपते,—

राजा—भद्र, विष्ट तावन् । काञ्चनमाले, उच्यतां देवो
'युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिकः, विजनीकृतध्वायमुद्देशः । तदागच्छ
सहितावेव पश्यावः ।'

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रम्य वासवदत्ता
सह प्रविशति ।)

वासवदत्ता—(उपसृत्य) जयत्वार्यपुत्रः ।

राजा—देवि, इहस्थावेव पश्यावस्तावन् । (वासवदत्ते
प्रविशति ।)

राजा—भद्र, प्रस्तूयतामिन्द्रजालम् ।

(प्रविश्य) वसुन्धरा—(राजानमुपसृत्य) जयतु जयतु
भर्ता । अमात्ययौगन्धरायणो देवस्य चरणयुगल इदं विज्ञापयति—
'एष खलु विक्रमयादुना प्रधानामात्यो वसुभूतिरनुप्रेषितः ।
तदहंसि देव, प्रेषितुम् । अहमपि कार्यशेषं समाप्यागत एव ।'

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, विष्टतु तावदिन्द्रजालम् । मानुलकुलो
दार्योऽमात्यप्रधानो वसुभूतिरागतः । तदेनं तावन् प्रेषतामार्यपुत्रः ।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, सागरिका विपद्यते । तन्
यतामार्यपुत्रः ।

राजा—कथं सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसन्तक—भोः, मा खलु साहसं कुरु ।

राजा—(ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमामिभवं नाटयति ।

वासवदत्ता—कथं मम दुःखकारिरया वचनादेवं व्यव
मार्यपुत्रेण । तदहमप्यार्यपुत्रमेवानुगमिष्ये ।

वसन्तकः—(परिक्रामक्रमतो भूत्वा) भवति, अहमा
पथ्युपदेशको भवामि ।

वसुभूतिः—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्म
दृष्टराजपुत्राविपत्तेर्युक्तमिदं वात्मानमाहुर्वीकर्तुम् ।

(सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति ।)

राजा—(क्रमतोऽवलोक्य सहर्षोद्वेगम्) कथमासन्न
वहा वर्तते सागरिका । तत् त्वरितमेतां सम्भावयामि । (त्वरित
मुपसृत्य) अलं मयेन । एष त्वामितो नयामि । अवलम्ब
माम् । कथं दृष्ट्वादपगतोऽयं सन्तापः । (पुरतो विलोक्य) अ
महदाश्चर्यम् । एतौ प्रज्वलनो हुताशनः । तदवस्थमेतदन्तःपुरम्
कथमचिन्त्यरूपमेतन् ।

वासवदत्ता—(राशः शरीरं परामूरन्ती सहर्षम्) नि
अश्वत्थशरीर आर्यपुत्रः ।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, सागरिका विपद्यते । तन्
यतामार्यपुत्रः ।

राजा—कथं सागरिका विपद्यते । एष गच्छानि ।

वसन्तक—भोः, मा खलु साहसं कुरु ।

राजा—(जलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिभवं नाटयति ।)

वासवदत्ता—कथं मम दुरुरुकारिरया वचनादेवं न्य
मार्यपुत्रेण । तदहमप्यार्यपुत्रमेवानुगमिष्ये ।

वसन्तकः—(परिकामक्रमतो भूत्वा) भवति, पर
पप्युपदेशाद्यो भवामि ।

वसुभूति—कथं प्रविष्ट एव जलनं वासराजः । तन्
रष्टराजपुत्रविपक्षे दुष्टमिदं वाग्मानमाहूतं कर्तुम् ।

(सर्वेऽपि प्रवेशं नाटयन्ति ।)

राजा—(क्रमतोऽवलोक्य सहस्रोद्वेगम्) कथमाह
वशा वर्तते सागरिका । तन् त्वरितमेतां सम्भावयामि । (त्व
मुपगृह्य) अत्र भवेत् । एष त्वामितो नयामि । अत्र
म.न । एवं एष.द.प.तोऽयं कल्पायः । (पुरतो विलोभ)
म.द.अ.र.म् । क.मो द.अ.क.नो दृ.क.र.नः । तद्वस्यमेतद.न.पु.
कथनविन्यकरणमेतत् ।

वासवदत्ता—(राजः राजीर पगामूरन्तो सहस्रम्) दि
अ.द.र.र.र. आर्यपुत्र ।

३१. मरीचि-वृत्तान्तः ।

देव, त्वदन्वेषणप्रसूते मित्रगणेऽहमपि महोमदन् 'अग्नौ गन्ता-
हे यदिधन्यायाः कश्चिदस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम
हर्षिः' इति श्रुतश्चित्संतपतो जनसमाजादुपलभ्यामुतो बुभुसुस्त्व-
र्वि तमुद्देशमगमम् । न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्छू-
तपस्य च्छायायां कमप्युद्विप्रवर्णं तापसम् । अमुना पातियि-
दुपचरितः क्षणं विधान्तः 'कासौ भगवान्मरीचिः । तस्माद्द-
ण्डिलिप्सुः प्रसन्नोऽपि तस्य सुहृदो गविम् । आश्चर्यज्ञानविभवो हि
। महर्षिर्मह्यं विधुतः' इत्यवादिपम् । अथासावुन्मुमायवं च
नेःधत्सारांसन्—

'आसीत्पाटरो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काचिद्वह्मपुरी-
त्वंतस्थानीया नर्वस्ये पर्यधुः सनिर्वेदमभ्येत्य कीर्णकेशार्क्षार्णभूमि-
न्ववन्दिष्ट । तस्मिन्नेव च क्षणे मारुप्रमुखस्यशत्रवर्गः सानुकोरा-
मनुप्रपावितस्तथैवाविच्छिन्नपातमपतन् । स किल कृपालुत्वं
जनमाद्र्श्या गिराभास्यार्विधारणं तां नर्वसीमरुच्छन् । सा तु
समोदेव सविपादेव सगौरवेव पामसीन्—'भगवन्, ऐदिकस्य
मुखस्याभाजनं जनोऽयमासुमिक्काय कल्पाण्यार्थानुमदस्यावयो-
र्भवत्सादयोर्मूलं शरणमभिप्रपन्नः' इति । तस्यास्तु जनन्युद-
पलितशारकेशवन्धरदृष्टमुक्तभूमिरभापव—'भगवन्, अस्या मे

पल्लवः—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वाक्येनूनं
वर्तमानया मेनकया वृष्टा—‘सखि, समागता एते त्रैलोक्यद्वय
सकेशवा लोकपालाः । कृतमस्मिन्नेते भावाभिनिवेशः’ इति ।

गालव —ततस्ततः ।

पल्लवः—ततस्तस्याः ‘पुरुषोत्तमे’ इति भणितव्ये ‘पुरुषोत्तम’
इति निर्गता वाणी ।

गालव —भवितव्यतानुरिधार्योन्नोन्दिषाणि । न एत
मभिक्रुद्धो गुरुः ।

पल्लव —मा कलु रानोपाध्यायेन । महेन्द्रेण पुनस्तुतं

गालव —कथमिदं ।

पल्लव —‘येन समोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते रिजं
भसियति’ इत्युपाध्यायस्य शोकः । महेन्द्रेण पुनः प्रेषयन्
उपाध्यायतन्मुनी भणितः—‘यन्निन् दद्वभावासि तं मे रद्व
राद्विं पुमरद्वी यथा हाममुपनिद्वस्व’ इति ।

गालव —सद्वरा गुरुकान्तररिसे महेन्द्वस्य ।

पल्लव —(गुरुमद्वतोम्य) कथाद्वमन्नेताम्यानिद्व
द्विद्ववेता कलुद्वपाध्यायस्य । तदेद्वव पाद्ववर्तिनी मगाद्व ।

(निद्वान्ती)

दोषमेषा वा दासो विज्ञापयति । दोषश्च मनस्तद्विच्छिन्न-
 गुणपन्नम् । इयं ह्यतिक्रम्य सकुलधर्ममर्थनिरपेक्षा गुणं न
 स्वं यौवनं विचिकीर्षते । कुलान्नावृत्तमेवाच्युतमनुविद्महे
 'एषा कुमरिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्यां नयि वनच्छिन्ना
 कोपाग्रस्थिता । सा चेदियमह्यर्थनिश्चया सर्व एव जनोऽयैकल-
 गतिरनशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीन् ।

अथ सा युवतिस्त्वेन तापसेन 'भद्रे, ननु दुःसाक्ष्यं
 वनवास' । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्र-
 ज्ञानसाध्यः प्रायो दुःसम्पाद एव । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव दुः-
 कुलधर्मानुशयिन । तदशक्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते कर्त्तव्यं
 इति सानुकम्पमभिहिता 'यदीह भगवत्पादमूलमशरणम्, एत-
 मस्तु मम कृपणाया हन्यवाहनो देव एव' इत्युदननायव ।
 तु मुनिरनुविमृश्य तन्मातरमवदत्—'सम्प्रति गच्छ गृहं
 प्रवीक्षस्व कानिचिदिनानि यावदियं सुकुमारा सुखोपभोगसमुच्चि-
 तत्परस्यवासव्यसनेनोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिविशोष्यन्त
 प्रकृषावेव स्थास्यति' इति । 'तथा' इति तस्याः प्रवियाते स्वजने न
 नर्वकी तमृपिमलघुभक्तिर्वनवरुपोतालवालपूरयौदेवार्चनकुसुमे-
 षयावचयप्रयासैर्नैकविधोपहारकर्मभिः पुरहरार्थं च गन्धमात्यपूर-
 दोषनृत्यगीतवाद्यादिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्गसम्बन्धितं किं
 कयाभिरप्यात्मवादैश्चानुरुपैरर्त्तीयसैव कालेनान्वरञ्चयत् ।

अनुमतमुनिरासनस्त्वहमुत्थाय नगरायोदचलम् । अथ नग-
वन्तं पुनः प्रथिततपःप्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषमुपसङ्गम्य तं
स्म्येवम्भूतत्वदर्शनमवगमितः ।

— :०:—

३२. अभिजाततस्करः ।

अथाहमाप्तमुखेन सारतः कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नक्तं
मवधार्य धूर्जटिकण्ठकल्माषकालतमे तमसि नीलनिवसनपरिद्वि-
वद्धतीक्ष्णकौक्षेयकः पणिमुख-सन्दंशक-योगचूर्ण-योगवर्तिक-
मानसूत्र-रज्जुप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तो गत्वा कस्यचित्स्तुब्धधरस्य
गृहे सन्धिं दित्वा पटभाससूक्ष्मच्छिद्रालक्षितान्तर्गृहप्रवृत्तिरव्यथो-
निजगृहमिवानुप्रविश्य नीवीं सारमदतीमादाय निरगाम् । नील-
नीरदनिकरपीवरतमोनिविडितायां राजवीध्यां झटिति शतहस्त-
सम्पातमिव क्षणमालोकमलक्षयम् ।

अथासौ नगरदेवतेन नगरमोपरोयिता नि सम्याधवेलायां
नि सृता सन्निष्ठष्टा काचिदुन्मिषद्रूपणा युवतिराविरासीन् । 'कासि-
वासु, क्व यासि' इति सदयमुक्ता आसगद्गदमगादीत्—'आर्य,
पुर्यस्वामर्यवर्यः कुबेरदत्तनामा वसति । अस्म्यहं तस्य कन्या ।
मां जातमात्रां धनमित्रनाम्नेऽप्रत्यायैव कस्मैचिदिभ्यकुमारया-

[illegible]

आशुष्य रू.पिबालोवपरितु दमाननिमित्तार् दद्विहपाय-
 दारि मारिबव.मनादम् । एतुव भवंपमाना वम्यवामवदम्—
 'भट्टे, मा मेदी । आ वदममिद्विर्गो मे बाट । अपि तु गदु-
 रपगुप.वम.वदपेसया चिन्तित । रावेद्व भविषविषवेगविजिय
 लयादमी बावया — 'निशि वदमिमां गुरी भविष्टा. । वदभ
 ममैव नयवो र्नीवरेष्टागुमिन् मभागुदवोले । वदि व. वधि-
 न्दन्त्रविन् वपाटु स एनगुर्वावपन् मम मायानादरेदनाधाया.
 इति । सावि बाला गम्यन्तराभावाद्भयगद्वदवरा वाप्यगुर्दिनाधी
 वदवेपथु कथं वधमपि गवा महुषमन्वविष्टम् । अरायिपि पाहं
 भाविषविषविजियः । तेषु वधिमन्त्राभिमानि मां निर्दण्यं मुद्रा-

अथानाद् भार्या मे पिता । स पुनरस्मिन्मनुष्यदारतया विप्रोरन्ते
वित्तैर्निजैः प्रीतिवशादिष्वर्गाद् दारिण्यं ददितुं सत्ययोदारक इति
अथ प्रेतलोकाधिरोदितापरश्राध्यनामनि वरयत्येव तस्मिन् मा
तृणाभूतामघन इत्यदृष्ट्वाऽर्धपतिनाम्ने कर्मैषिदितरमै यथार्थ-
नाम्ने सार्धबाहाय दत्तुमिति मे पिता । तदमङ्गलमद्य किल प्रभाते
भाषति ज्ञात्वा प्रागेव प्रियतमदत्तसद्वेता वञ्चितवज्रता निर्गत्य
धारयाभ्यस्तेन वार्त्तना तद्गारमभिसरामि । तन्मां मुञ्च । गृहाणैत-
द्धारदम्' इत्युन्मुच्य मल्लमपितवती । दयमानश्चाहमप्रवम्—
'एहि साध्वि, त्वां नदेयं त्वदिद्यावसधम्' इति त्रिपतुराणि पदा-
नुदचलम् ।

आपठ्य दीपिकालोकपरिलुच्यमानविमिरभारं यद्विष्टपाण-
पाणि नाग्निरक्षलमनल्पम् । हृद्वैष प्रवेपमानो वन्यकामधदम्—
'भद्रे, मा भैषी. । अस्त्ययमसिद्धिर्लोको मे बाहुः । अपि तु मनु-
रयमुपायस्तवदपेक्षया चिन्तित. । शयेऽहं भावितविपवेगविक्रियः
त्वयाप्यमी वाच्याः—'निशि वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः । दृष्ट्वा
ममैव नायको दर्शकरेणानुमिन् सभागृहक्षेत्रे । यदि वः कश्चि-
न्मन्त्रविन् कृपालुः स एनमुर्ज्ज्वलयन् मम प्राणानाहरेदनाथाया.'
इति । सापि माला गत्यन्तराभाषाद्भयगद्गदस्यरा वाप्यदुर्दिनाणी
बद्धवेषधुः कथंकथमपि गत्वा मदुक्तमन्वतिष्ठन् । अशयिपि चाहं
भावितविपविक्रियः । तेषु कश्चित्तरेन्द्राभिमाती मां निर्दरये मुद्रा-

तन्त्रमन्त्रयानादिभिश्चोपक्रम्या कृतार्थः 'गत् एवायं कालः
तथा हि । सन्धरयावमङ्गम्, रुद्धा दृष्टिः, शान्त एकेन
शुचालं वासु, श्वोऽग्नितात्करिष्यामः । कोऽपि वर्तते दैवम्' इति
सहेतुरैः प्रायान् ।

उत्थितश्चाहमुदारकाय तां नीत्याऽब्रवीत्—'अहमस्मि क्वं
तस्करः । त्वद्गतेनैव चेतसा सहायभूतेन त्वामिमानभित्तलं
मन्तरोपलभ्य कृपया त्वत्समीपमनैवम् । भूषणमिदमस्याः' इत्यु-
पदलपाटितध्वान्तज्जालं तदप्यर्पितवान् ।

—१०१—

३३. प्रव्रजिता ।

एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव तं
कचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तग-
च्छणमतिन्दभूमायवास्थिवि । तस्यास्तु मदर्शनादेव किञ्च-
षदधारमभु प्रावर्तत । 'किमेतद्भय, कथय कारणम्' इति त-
सकुरुणमाचष्ट—

'जैवानृक, ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः प्रह्लास-
नामासीन् । तस्य सखु मगधराजो राजहंसः परं नि-

नासीत् । तयोश्च बह्वे बहुमतीप्रियवदे मय्यमप्रतिममपणाम ।
 मय प्रथमगर्भाभिन्नदितां तां च भियसस्यो दिदृक्षु मियंवदा
 बहुमती सह भर्ता पुष्पपुरमगमत् । तस्मिन्नेव च ममये माल-
 देन मगधराजाय महोज्जन्यमजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लभां
 प्रतिमगमन्मगधराज । सैथिलेन्द्रात्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणित
 रुदिरपं प्रतिनिपृक्तो ज्येष्ठाय संहारवर्मण सुनैर्विकटवर्म-
 मभृतिभिर्योत्रं राज्यसाकर्यं स्वर्नीयानुज्ञापनेर्दण्डावयवमादिभु-
 त्दर्शपथमवगाह्य तुल्यकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तन्मुतेन च वर्नायसा
 इत्यवतिना सहैवाकिन्तो वनधरशरचर्पभयपलायिता वनमगादपि ।
 अथ च मे शार्दूलनद्यावलीढनिपतिताया पाणिभट्टः यालकः
 पर्यापि वपिलाश्वस्य क्रोद्धमाचर्लियत् । तच्छयावर्षिणश्च
 यामस्यासुनिपुरि वसनयन्त्रमुष्टः दृशादलित् । भित्तलदारकैः स
 अतोऽप्याहारि ।

सा त्वहं मोहमुपा चेनापि पुष्पिपालेनोपनीय स्वं कुटीर-
 रावेत्य कृपयोपक्रान्तप्रणा स्वस्तीभूय स्वभर्तुर्गन्तिकमुपविष्टासु-
 सहायतया यावद् व्याकुलीभवामि तावन्ममैव दुहिता सह यूना
 ज्ञेनापि तमेवोद्देरमागमन् । सा भृशं रोद । रुदितान्ते च
 ता सार्धपात्रे सहस्वगताय राजपुत्राय किञ्चिन्मर्हद्वस्त्रमनम्,
 मा-मनश्च चेनापि वनधरेण इत्यविरोधणम्, स्वस्थायाश्च पुन-
 तेनोपयन्तुं चिन्तितवाया निदृष्टजातिखंसर्गवैद्व्यान् प्रत्याव्यान-

पारुष्यम्, तदनुमेण चामुना विविक्ते विविने स्वशिष्टे
 नोद्यमम्, अनेन यूना यदुच्छ्रया दृष्टेन तस्य दुःखान्ननां हन्तः
 आत्मनश्चोपयमनमित्यकथयन् । स पृष्टां मैथिलेन्द्रस्यैव कंठे
 सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः । सरं
 भर्तुर्ग्निकमुपसृज्य पुनरुत्तान्तेन श्रोत्रमस्य देव्याः प्रियवक्त्रे
 आदहाय । स च राजा दिट्ठांशगज्वेष्टपुत्रैश्चिरं विगृह्य पुनरुत्तान्ते
 तथातिमात्रं चिरं प्रयुज्य बद्धः । देवो च बन्धनं गमिता । इतः
 पुनरहमस्मिन्नपि वार्यके हतजांशिवमभारयन्ती हातुं प्रयत्नः
 किलाप्रक्षीपम् । दुहिता तु नम हतजांशिकाकृष्टा विकटवर्ममहाती
 कल्पसुन्दरीं किलाशित्रियन् । तौ चेदज्ञपुत्रौ निरुद्धमांसे
 वर्धियेतामियता कालेन तवेमां वयोवत्यामस्वस्थताम् । तत्र
 सतो न दात्यता नरेन्द्रस्य प्रसन्नकारिणो भवेयुः ।
 प्रमन्युरभिरुरोद् ।

श्रुत्वा च तारसीगिरमहमपि प्रवृद्धवान्यो निगूढमभ्यर्चयन्
 'यदेवमम्ब, समाश्वसिदि । नश्यति कश्चिन्मुनिस्त्वया . . .
 पुत्राभ्युपपादनार्थं याचित्रस्तेन स लब्धो वर्धितश्च । - १०
 महती । किमनया । सोऽहमस्मि' इति ।

प्रत्येकानेन सम्पन्नमाहारमस्मानभ्यरक्षारविगुम्' इति । ३५
 इत्यस्यो साकूलमालोकिता । तस्य हस्तान् प्रत्येकमात्रं पश्यन्
 वरधिराजिनोदेरो सुमिष्टममृष्टे रक्तसारशोचमुपादेयात् ।

सा कन्या तान् गन्धसालीन् मधुग तुरीरमरदेष्टुम्
 दधत् चकार । जगद् च पात्रीम्—'एभिर्गुणैः
 भूयन्मृजालिकाश्रमेः रसगोकाराः । तेभ्य इमान् दद्यात् हस्तैः
 कश्चिन्मि मिवरवराज्येन वाग्मिणि नाभिगुणानि कष्टं
 निराम्यन्ते मत्तमीमूमे शरादे चादर' इति । तथा क्वो क्वो
 निर्वर्त्यन्तान्यन्तगाराण्यन्तमा समभ्युदय प्रसन्नितम्
 कन्याद्वारादन्व त्वपिभ्यः प्रादिगोन् 'एभिर्गुणैः कश्चिन्मि
 ताह पुनै रति नै र विआक । च यथा तामनानय' इति । ३६
 इति । तथा द्विसन्तुपरैरानुप्रास्य भानुगुणेनाद्याय तमने (३)
 मयः । ३७ तन्वन्तान्मन्त्रसूत्रम् ।

सा दुष्टान् विविधदुष्टान् कन्या निन्द ।

वारकः शैशवान् किमिदमिति समुपजातदिदृक्षस्तामेव दिग् च
प्राहिणवम् । अभिमुखमापतच्च तस्माद् वनान्तराद् अन्यैर्
काननमनेकसहस्रसंख्यं शवरसैन्यमद्राक्षम् । मध्ये च तस्याग्निर
शवरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमतिकर्कशत्वादायसमिव नि
शवरसेनापतिमपश्यम् ।

स किल शवरसेनापतिरटवीभ्रमणसमुद्भवं भ्रममपनि
रागत्य तस्यैव शास्त्रमालीतरोरधरद्वायायामवतारितकोदण्डस्पर्श
परिजनोपनीतपङ्कवासने समुपाविशत् । अन्यतमस्तु शवर
ससम्भ्रममवतीर्य सन्निहितान् सरसो वैदूर्यद्रवानुकारि द्रुत
मुक्ताफलनिकरमत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडमरविन्दको
रजःकपायमम्भः कमलिनीपत्रपुटे प्रत्यमोद्धृताश्च धौतव
निर्मलमृणालिकाः समुपाहरन् । आपीतसलिलश्च सेनापति
मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणादशन् । अपगतम्भ
श्रोत्राय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शवरसैन्येनानुगम्यमानः श
शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीन् ।

एकतमस्तु जरच्छ्वरस्वस्मात् पुलिन्दघृन्दादनासादिवहिरि
पिशितः पिशिताशन इवातिविह्वलदर्शनः पिशितावीं तरिमन्ते
वरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्भवत् । अन्तरिते च शवरसेनाप
स जीर्णश्वरः पिवन्निवास्माकमायूंषि रुधिरविन्दुपाटत
दृष्ट्या गणयन्निव शुक्कुलकुलायस्थानानि सुधिरमावकुल

त्वात्सावशेयत्वादायुषः कथमपि पद्मसम्पुटान्तरगतं नात्र
उपरतं च समवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुश्चन् । अ
तश्चरयान्तराले प्रवेशितशिरोधरो निभृतमङ्गुलिर्लानस्तेनैव
पतम् । अवशिष्टपुरयतया तु पवनवशासम्पुष्टितस्य महतः
पल्लवराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम् । अत्रानियेन मे नार

मावघासौ तस्मात्तदुशिरास्त्रावतरति तावद्दहमवरो
सवर्णत्वादरपुटोपलक्ष्यमाणमूर्त्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृश
प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले पालतया कालान्तरभुवः से
व्यानभिज्ञो जन्मसदभुवा भवेन्नैव देवलमभिभूयमानः क्षि
दुपजाताभ्यां पद्याभ्यामीकृतत्वावष्टम्भो लुटन्नितस्ततः कृतान्
नृहरादिव विनिर्मलमात्मानं मन्व्यमानो नातिदूरवर्तिनो वि
व्यन्धस्मिन्तदास्यान्तरस्याप्रविष्टसूर्यस्त्रिणमविमर्दनमपरादैव
दमद्गमनिमद्दृष्टमालविटपिनो मूलदेशमविराम् । अत्रैव
मनेन समयेन विनितलविप्रधीर्णान् संहृज्य तादृशुद्विष्ट
लतापराशमंयतानावध्य परंपुटेऽनित्वरितगमनः सेनाभि
कमेना तामेव विरामगच्छन् ।

मा तु लम्बवर्तिभिरात्र प्रत्यमन्त्रिमरणरोऽप्युद्विग्न
दूषितादृशमिदंरुद्रीं सन्ध्यासजाता सर्वाङ्गोपजायिनी ॥
मिलसा पादरमज्जोन् । अनया च कालकलया पु
कलक ॥ पादरुन् इति विधिदुष्प्रसिद्धमर्थो नवध

पान्दुहिः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । तथा हि ।
 देवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलङ्कसमिद्धमेतन् ।
 भूयन्ते सारसरसितानि । अयं च विप्रकर्षादारादुरुक्तिः
 सितः सधरवि नलिनीपरद्वपरिमलः । दिवसस्य चन्द्रमसि
 रसा वर्तते । तथा हि । रविरम्बरतलमध्यवर्ती एतन्म
 मनपरतमनजभूलिनिष्ठरमिव प्रिकिरति करैः । अधिकांशम्
 वृषाम् । आवपस्पर्शसंवत्तपांसुपटलदुर्गमा भूमिः । अतिम
 शिवाभाससन्धानि गन्तुमल्पमपि मेनालमद्वकानि । अप्रनुरम्भा न
 मीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अरि नाम
 विधिरनिन्द्योऽपि मे मरणमगोपसादयेत् ।'

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि—तस्मात्सरसो नलिनीरसार्दिनि तन्
 जायानिर्नाम महामुनिः प्रविवक्षति स्म । तच्चतयश्च हासितव
 वाग्मपुमावहः । यस्यांभिरपरैश्चोद्यनकुमारदेनुगम्यमानो
 यवा तरेव कमलम् । निद्रागुरुताममन् । प्रायेण कालं
 मिश्रावनिच्छेदनादंति य कदा छन्दु भवन्ति गतो चेत्
 यत् न मा तदस्यमातोऽप्य मनुष्यादयः समर्थाः
 स्मृतिद्वारा चमत्कृतमममयेत्—'अयं कथमपि मुक्तिगुणं त
 यदुक्तं यत् तदस्मिन्मादमन्तं परिशुद्धः । स्वेननुमतिप
 कर्त्तव्यं नहि तद्वत् । तथा हि । अतिदुर्गमवया यथा त
 यदुक्तं यत् तदस्मिन्मादमन्तं परिशुद्धः । स्वेननुमतिप

शिशुभिः सहोपजातपरिचयः प्रचरत्क्षीरधारमापिवति कुरङ्गराज
 सिद्धीस्तनम् । एष मृणालकलापाशङ्किभिः शशिकरधवलं म
 भारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैराकृष्यमाणं कृ
 पतिः । इदमिह कपिकुनमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारकेन्द्र
 छातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अत्रिगन्ध
 स्थलीभास्वि मदजलपाननिश्चलानि मधुकरकुलानि जातदण्ड
 कर्णतालैः करिणः । किं बहुना । तापसामिहोत्रधूमलेजानि
 त्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभा अचेतनाद्य
 योऽपि सनियमा इवात्र लक्ष्यन्ते । किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः ।

एवं चिन्तयन्तमेव मां तत्स्यैवाशोकतरोरधश्चायायामेरत्तं
 स्थापयित्वा हारीतः पादायुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनविसर्जनं
 वर्तिनि कुशासने समुपाविशन् । आलोम्य तु मां सर्व ए
 मुनयः कुतोऽयमास्तादितः शुक्रशिशुरति तमासीनमवृच्छन् । अण
 र्मतसम्बद्धमात्रापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजातकुनूहलो भगवाश्चाराति
 रीपदावलितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामविप्रशान्दय
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुचिरमुपगतप्रत्यभिज्ञान इव पुनः पुनर्वितोस
 'त्स्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यबोचन् । सर्वे च
 तापसपरिपन् तच्छ्रुत्वा कौतूहलिन्युपनायितवती तं भगवन्म
 'आवेद्य प्रसीद भगवन्, कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते'
 कथायमासीन्नन्मान्तरे । विदग्धानो वा कथमस्य सम्भवः ।

इत्येवमुपशान्तमानस्तु तपोधनपरिवृद्धा स महामुनिः प्रत्य-
 रदन् - 'अतिमहदिदमाभ्यर्चमाकृष्यातज्यन् । अत्यशेषमहः । प्रत्य-
 सांदवि च नः ज्ञानसमयः । भवतामप्यतिप्रामति देवार्चनविधि-
 र्वेला । तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्व एव तावदाचरन्तु यथांवि-
 दिवसव्यापारम् । अपराहसमये भवतां पुनः कृतमूलकलाशान्तान-
 विमज्ज्योपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि योऽयम्
 यशानेन कृतमपरमिच्छन्मनि, इह लोके च यथास्य सम्भूतिः
 यथा च तावदपगतदुःखः कियतानादारेण । नियतमयमप्यात्मन-
 ज्ञानान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिव नयि कथयति सर्वमशेषत-
 स्मरिष्यति ।' इत्यभिदधदंवात्पाय सह मुनिभिः ज्ञानादिकमुचि-
 दिवसव्यापारमकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । ज्ञानोत्थितेन मुनि-
 जनेनार्पविभिमुखपादयता च, शिवितले दद्यात्स्वमन्वरतलग्नः साक्षा-
 दिव रक्तचन्दनाङ्गरातं रविर्दमहन् । विहाय परणितलमुन्मुच्य-
 फमलिनीवनानि शङ्कनय इव दिनसावसाने तपोधनवदृशिपरे
 पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वन् । आलग्नरक्तवपन्देव
 मुनिभिरालम्बितालोदितवत्कला इवाभमतरवः क्षणमशोभन्त
 अपिराज्य सिद्धकृष्णविहितमन्थार्चनदुसुमरावलमिव तारु-
 वियदराजव ।

शर्कः शनैरप दूतोदिते भगवति हिमवतिश्रुति सुभाधूतिपटलेने

धवलीकृते चन्द्रावपेन जगत्पथ्यामावसृष्टितायां विभावर्षा इत्ये
 कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह मुनिभिरुपसृत्य चन्द्रावपोद्गच्छि
 तपोवनैकदेशे वेत्रासनोपविष्टं नातिदूरवर्तिना जालपादनाम्नाश्लिष्य
 मन्दमन्दमुपवीज्यमानं पितरमवोचत्—‘ताव, सकलेयमसर्वं
 श्रवणकुतूहलाकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिपदावद्वन्द्व
 प्रवीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोऽयं पतत्रिपोतः ।’ इत्येकमुक्त्वा
 स महामुनिरप्रतः स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान्ब्रूय
 परान्मुनीन् बुद्ध्या शनैः शनैरप्रवीन्—श्रूयतां यदि कुतूहलम् ।

—:०:—

३६. शुकनासोपदेशः ।

ताव चन्द्राशङ्क, विदितवेदितव्यस्याधोवसर्गशास्त्रस्य ।
 नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं निवर्गत् एवामानुभेद्यम् अरु
 लोकोन्धेद्यम् अशदीपप्रभापनेयम् अविगहनं तमो यौनप्रभवम् ।
 अपरिणामोपरामो दाकणो लक्ष्मीमदः । अशिथिरोपचारदयै
 त्यन्तर्गता इवैशद्वयोष्मा । अक्षयमानप्रबोधा पांरा च यक्ष
 सुखमन्निपातनिद्रा भवन्ति । इत्यतो भित्तरेणाभिधीयते ।

भगवता एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अतस्तान्
 हि मन्त्रां सृष्टिकर्मणांश्च रत्ननिष्कर्मस्तयो विदन्ति मुक्

[illegible]

दुष्कर्मैरेव माय दुष्टपाप्माय अविश्वमलमष्टाऽनश्वममजरी
 ज्ञानम्, अगुणजानपलितार्द्रैरुपमजर्द्र दृष्टव्यम्, अगुणैर्गु-
 निरिषमममाद्यं कर्तव्यमाद्यम् । अपनीतभ्यांतिरासीक, मोहेन-
 काः प्रजागताः । विरोधेण तु राक्षसम् । विरला हि ते पापुपदेष्टारः ।
 प्रतिराज्ये इव राजवधनमगुणमदति अनो भवान् । उदामरर्ष-
 भश्चतुर्थादितभश्चद्विभवाभ्योपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति ।
 शृण्वन्तोऽपि च राजनिर्मलितेनायधोरयन्त देदयन्ति दिवां पदेत-
 दादिनां दुरुतः । अहङ्कारवाहञ्जरमूर्खान्भकारिवा विद्वला हि
 राजनहृदिः । अतीवाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविप-
 विकारदम्भीप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावन् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रयन् ।
 इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरो लक्ष्मीः क्षीरसागरे
 पारिजातमल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्वक्त्रकान्, त्रै-
 श्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनराक्तिम्, मदिराया मदम्,
 कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यम् इत्येतानि सहवासगरिचयवराद् विष्णु-
 रितोदचिह्नानि गृहोत्खेदोद्भवा । न ह्येवंविधमपरमशक्तिविशि-
 जगति किञ्चिदस्ति यथेश्वमतार्या । लब्ध्वापि खड्ग दुःखेन परि-
 पाश्यते । दृढगुणगणसन्दानिजापि नरशति । न परिचयं रक्षति ।
 नाभिजनमोक्षते । न रुग्णालोक्यते । न कुतमनुवर्तते । न शान्ते-
 पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनु-
 रूष्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति ।

एवंविधयानि चानया कथमपि दैवशरेण परिगृहीता विडम्ब-
 भवन्ति राजानः । सर्वाभिनयाविधानज्ञं च गच्छन्ति । मित्र-
 माहात्म्यमवनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न मानयन्ति
 मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादानार्हा-
 नान्युतिष्ठन्ति शुम्भन् । अनर्थक्यासान्जलित्विषयोपभोगमुत्स-
 र्ज्युपदमन्ति विद्वज्जनम् । जरावैकुण्ठ्यवज्जरितमिति पश्यन्ति वृद्ध-
 जनोपदेशम् । आत्मवशापरिभ्रम इत्यनूयन्ति सचिवोपदेशम् ।
 कृष्यति हितशक्तिने । सर्वथा समभिनन्दन्ति, समात्तयन्ति, तं
 शार्धे कुर्वन्ति, तं चरार्थयन्ति; तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते, तस्यै

[illegible]

॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥

३७. समदुःखता ।

ହୁଏ, ଯଦ୍ୟଦ୍ ଦିନୀ ସନ୍ତାନୀହୀନା ନହୋଇଥାଏ—‘ସମ୍ଭବତଃ, ଯା ଦଶ
ଦାସୀଦିନୀ ବନବାସୀସତ୍ତନମିତ୍ର’ ହୁ ଉତ୍ତମପ୍ରସାରିଣୀ ପାଣିନୀ ବସ
ନୟା’ ଯାହା । ଅଥ ଯାହାକିଏ—

‘महाभाग, यत्तन्मया कथितमनृतसम्भवमस्तस्मां कुतं तन्-
 न्मदिरेति नाम्ना मदिरायवेत्तुणा कन्यकाऽभूत् । तस्मात्तै-
 सकलगन्धर्वकुलमुकुटकुङ्कुमलपोठमविष्टितचरणो देवश्चिर-
 पाणिममहीत् । अरविमिवगुणगणाऽऽट्टद्वयश्चान्यवनिःशुद्धिरे-
 महादेशीराग्नेन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यदे-
 संवर्धनारयोश्च तयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकजोरिवमिव विमोदय-
 सरस्यैव गन्धर्वकुलस्य जीवनोक्तस्य वा दुहितृत्रमुदगी-
 कादम्बरौति नाम्ना । सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकाम-
 रायनगानाशना परं प्रेमस्थानमलितप्रिश्मभवाम द्वितीया-
 द्दयं पालयितुम् । एकत्र तया मया च नृत्यगोलादिदृष्ट-
 कृताः परिचयाः । शिशुजनोपिशाभिश्च क्रीडाभिरनिरन्तर-
 निर्भरमननोतो पालभाय । सा चामुनैव मदीयेन हनृतज्जे-
 समुपजावशोका निश्चयमकार्यान्—‘नाहं कथञ्चिदपि सरोज-
 मराश्वेताशमात्मनः पालि माहविध्यामि’ इति । सगोत्रजन-
 पुत्रः ससारवमनिश्चितयती च—‘यदि कथमपि मामनिश्च-
 मपि वजानातः कदाचित्छनैचिद् दानुनिश्चयति तदाहमनरा-
 वा दूतारानेन वा रामा वा प्रियेण वा निवसमात्मन-
 प्रत्यमि’ इति । सर्वं च तदाहमदुहितुः कृतनिश्चयं निश्च-
 यमभिं कर्तुंरभ्यरया परितन्ममकाराद् गन्धर्वरात्रिभिर-
 सारवभूतान् ।

[illegible][illegible]

नोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नमि
समीपवर्ति शिलावलं भेजे । परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता प्रणम्य
तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी
करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्’ इति । अथ सा तरलिका विनम्र
नतमौलिरीपदालम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्—
‘भर्तृदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी कुशलिनी,
विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आश्चर्यं
च यत्तया सन्ततमुक्तास्थूलाश्रुभिन्दुवर्ष रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टं तं
तथैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति’
इत्युक्त्वा विरराम ।

विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽमवीत्—‘भर्तृदारिके महाश्वेता
देवा कादम्बरी दृढदत्तकण्ठमहा त्वां विज्ञापयति—‘यदियमज्ञ
मामवदत्तरलिका तन् कथय किमर्थं गुरुजनवचनातुरो
हिमिर्न मधितपरीक्षणम्, किं गृहनिवासापराधनिपुणोपात्मनः
किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः, किं भक्तजनपरित्यागोपायः, किं व
प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम् । एवमी
निदुरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाभिर्
केनासि शिथिला यस्तुमप्रियम् । स्वस्थोऽपि तावत्क इव ताव
कर्तादम्यमानविरते कर्मणीदृशे मनिमुपतर्पयेन्, हिमुज्ज
दुःशाभिहतहृदयोऽगमदिपो जनः । गुरुदुःसप्रेक्षिते हि मया

[illegible]

महाभेता तु तप्यन्त्या मुचिरं त्रिषार्वं 'गच्छ स्वयमेवाह-
 गच्छ यपार्दमापरिध्यामि' इत्युक्त्या केचूरकं प्रादिष्योत् ।
 य केचूरकं चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र, रमणीयो हेमचूडः ।

विद्या च निरपेक्षराजतानो । बहुकृद्देवः हिन्दुदर्शनः ।
 पेशलो गन्धर्वगोकः । मन्त्रादुरा मन्त्रानुभावा न कर्मभिः ।
 यदि नातिमेरुचरमिव गमने कथयामि, नास्मिन्ति यः ।
 प्रयोजनम्, अदृष्टवर्गितयकृद्देवि वा यः, मन्त्रवत्
 कथने वा भवामि, सुम्नरायि वाश्चर्येदं नम्, अस्मिन्
 प्रणयम्, इममन्त्राद्व्याप्तयाम्ये वा जनं मन्यमे, सन्त
 वा परिधयतेराः, अनुमानं वाऽयं जनः, ततो नार्हति निन्द
 कर्तुमन्वर्थनामिमाम् । इतो मयैव सद् गत्वा देवहृदयं
 रमणीयानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्त्रिर्विशेषं कर्मन्त्रं
 अपनीय तस्याः कुम्भविमनोमोहवित्तितम्, एकमहो विष्णु
 शोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणान्वयं बल
 मालोक्यैव दुःखान्वयकारभाण्डान्तेन महतः कातादुःखवित्तितं
 चेतसा, धावयित्वा स्वकृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः ।
 दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परमुद्योगान्
 पराधोनश्च भवादृशां गुणोदयः ।' इत्युक्तवती च चन्द्रावली
 उवाच—'भगवति, दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः । कर्तव्यं
 यथेष्टमशक्तितया नियुज्यताम् ।' इत्यभिधाय तया सदैवोदचत ।

३८. पितृ-नेत्रः ।

सर्वज्ञः । अत्रिनेत्रः । सः सदा त्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः ।
 त्रिनेत्रः परमात्मनो मदात्तात्त्रिनेत्रः । देवतायाः सः
 मदात्तात्त्रिनेत्रः । अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः ।
 अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः । अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः ।
 अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः । अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः ।
 अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः । अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः ।
 अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः । अत्रिनेत्रः सदा त्रिनेत्रः ।

—१०१—

३९. सरस्वत्यवतारम् ।

एवमुक्त्वा—पुरा कित् भगवान्मन्त्रोक्तमपि विदुः परमेष्ठो
 विद्वानिति पद्यविदुः सगुणविदुः पुनस्तद्विदुः सगुणविदुः ।
 मन्त्रोक्तः कथाः पुनस्तद्विदुः निरवस्था विद्यामोक्षोर्भाषयन् कथा-
 विद्यामोक्षोर्भाषयन् । तथाभूतं च तं विदुष्ववतारम् सगुणविदुः
 सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः ।
 सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः ।
 सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः ।
 सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः सगुणविदुः ।

‘मानयामि मुनेर्वचनम्’ इत्युक्तोत्थाय कृतमहीवलावतरणम्
परित्यज्य वियोगविष्टवं स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमवगच्छन्
त्रिः प्रदक्षिणो हृत्य चतुर्मुखं कथमप्यनुनयनिवर्तिनुवायिप्रति
प्रज्ञलो कृतः सारित्राद्विर्वाया निर्जंगाम ।

—:०:—

४०. राज-भृत्याः ।

यमी, प्रथमं राज्याङ्गं कुलं भा. सद्भृत्याः । प्रायेण न
माणव इव समसायेष्वनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति पार्थिवं भुङ्क्ते
क्रीडारमेण नतं यन्तो मयूरतां नयन्ति वाजिशा । दंष्ट्रविष्ट
प्रविश्यामीशं प्रहृति मंक्रामयन्ति पङ्क्तिः । स्वज्ञा इव शिष्य
दग्नेरगद्वुद्धि जनयन्ति विप्रवक्त्रकाः गीतनृत्यद्विगैश्च नृप
मा वदन्त्युपेक्षिता रिक्ता इव वाणिजा । ज्ञानज्ञा इव वृक्षश्च
न सत्यन्ते महीनुमकुलीनाः । मानगे मीनमिव स्फुरन्तमेकविंश
गृहन्ति ज्ञानिकाः । यमपट्टिका इरावतरे चित्रमानिभ्यश्चुद्धीमा
गन्ध हृदये निविशन्त्यनिमार्गता ।

—:०:—

४१. शरद्वर्णनम् ।

वज्रवर्णानां धारणी नदीनां

तेजसिबिजां वान्निधूतां दितां च ।

निर्वाच्य तस्याः स पुरः समन्ता-

स्मिन्नेव दधानां शरदं ररयं ॥ १ ॥

शरद्वज्रवर्णनीः पतारी-

न्मन्त्राभिर्यं भातिरापो दधन्ति ।

सम्पूज्यदीप्तामिहृषांनि रेनु-

क्षाप्रोत्पत्ताभ्यामुलपद्वयानि ॥ २ ॥

विम्बागर्तस्तांरुचने. समुद्रि

निजां विलोक्यापह्लां पयोभिः ।

कूलानि सामर्पयन्नेव तेनुः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासेः ॥ ३ ॥

निरागुपारेर्नयनाभ्युक्ताः

पद्मान्तपर्यामलदम्बविन्दुः ।

उपागरोदेव नदत्पद्मः

इमुद्रतां

सौरवर्दिनादी ॥ ४ ॥

वनानि लोयानि च नेत्रकल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च नितीनशृङ्गैः ।

परस्परं शिखयन्ति लक्ष्मीम्

आनोक्याभ्यङ्कुरिवादंग् ॥ ५ ॥

दत्तावधानं मधुलेदिमांती

प्रशान्तचेष्टं हरिणं त्रिधांसुः ।

आकर्ण्यन्नुत्तुच्छमनादा-

दृश्ये समाधि न दये मृगादिन् ॥ ६ ॥

गर्जन् हरिः साम्भसि शीनदृष्टे

प्रविध्यनानात्मकतात्रिशम्य ।

क्रमं यवन्ध क्रमिनुं सक्रोपः

प्रवर्कयन्नन्धमृगेन्द्रनादान् ॥ ७ ॥

विग्मांशुरश्मिच्छदुरितान्यदूरान्

प्राश्वि प्रभाते सलिलान्यपश्यन् ।

गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ ८ ॥

दिग्ध्यापिनीलोचनलोभनीया

मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्ताः ।

शृङ्गायताः शस्यविशेषपङ्क्ती-

स्तुतोप पश्यन् विवृणान्तरालाः ॥ ९ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

शरप्रणनम् ।

आहार्यरोभारितैरमायै-

रैरिष्टपुंभिः प्रपितान् स गोष्ठान् ॥१०॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं

चारुव्यवकाशयपि वीक्षितानि ।

शृङ्खल विधासकृतः स्वभावान्

गोपाद्गनानां नुमुदे विलोक्य ॥११॥

विचित्रमुद्यैः सुवमानमारान्

कुतूहलं ग्रन्थु वतान तस्य ।

मेघा वयोपात्तवनोपरोधं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥१२॥

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः

संस्रष्टेनेषु च सैकतेषु ।

शुन्दावशाताः फलदंसमालाः

प्रतीपिरे भोत्रसुरैर्नितादैः ॥१३॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपट्टत्रं

न पट्टत्रं तद् यदलीनपट्टपदम् ।

न पट्टपदीडसौ न तुमुञ्च यः फलं

न मुञ्चितं तन्न जहार यन्मनः ॥१४॥

४२. हिमालयः ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरी तोयनिधौ वगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणोष्णवाङ्मयः ॥ २ ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां

सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभक्तिं ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्

अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ३ ॥

आमैखलं सश्वरतां घनानां

छायामधः सानुगतां निपेय्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते

शृङ्गाणि यस्यावपवन्ति सिद्धाः ॥ ४ ॥

विद्यालयः ।

पुष्पाङ्गुलीयम्

द्वितीयपङ्क्तौ । रत्नविद्यालय

द्वितीय पङ्क्तिः सप्तमस्तम्भे

भूतलपत्रे चरिते विद्यालयः ॥ ५ ॥

व्याख्यास्य च नृपयान् यत्र

भूतलपत्रे चरिते विद्यालयः ॥

मन्त्रि विद्याधरसुन्दरालाय

अनङ्गलपत्रे चरिते विद्यालयः ॥ ६ ॥

य एवम् चरिते विद्यालयः

द्वितीयपङ्क्तिः सप्तमस्तम्भे ।

रत्नविद्यालयमिष्टानि विद्यालया

तान्प्रदायित्वमिष्टापन्नम् ॥ ७ ॥

यत्रोत्कृष्टं चरिते विद्यालयः

विद्यालयः सप्तमस्तम्भे ।

यत्रोत्कृष्टं चरिते विद्यालयः

तान्प्रदायित्वमिष्टापन्नम् ॥ ८ ॥

यत्रोत्कृष्टं चरिते विद्यालयः

तान्प्रदायित्वमिष्टापन्नम् ।

भवन्ति यत्रोत्कृष्टं चरिते विद्यालयः

तान्प्रदायित्वमिष्टापन्नम् ॥ ९ ॥

लाङ्गूलविच्छेपत्रिसर्पिशोभे-

रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥१०॥

भागीरथीनिर्भरशीकराणां

बोद्धा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातै-

रासेव्यते भिन्नशिखशिङ्खवर्धः ॥११॥

सप्तर्षिदस्तावचितावशोपा-

ण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याप्रसरोरुद्वाणि

प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूतैः ॥१२॥

— १० —

४३. राजदम्पत्योर्गुरुदर्शनयात्रा ।

अथान्वयस्य विधातारं प्रयती पुत्रकाम्यया ।

तौ दम्पती वमिष्ठस्य गुरोर्जगन्तुराश्रमम् ॥ १ ॥

क्षिप्रगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमाश्रितौ ।

मातृप्रेत्यं पयोवाहं विमूदेरावताविव ॥ २ ॥

मा भूदाभमर्षादेति परिमेषपुरःसरौ ।
 षण्णुभावविशंगानु सेनापरिवृताविब ॥ ३ ॥
 सेम्यमानौ सुगवत्परीः शालनिर्वासगन्धिभिः ।
 पुष्परेणूतिरैवातैराधूतवनराजिभिः ॥ ४ ॥
 मनोभिरामाः शृङ्खन्तौ रधनेमिस्वनोन्मुखैः ।
 पङ्कजसंवादिनां फेका द्विधाभिन्नाः शिखरिडभिः ॥ ५ ॥
 परस्परशिखादरयमदूरोन्मिलवत्सु ।
 मृगद्वन्द्वेषु परयन्तौ स्यन्दनाद्वटद्विषु ॥ ६ ॥
 भेषादन्धाद् विवन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
 सारसैः कलनिर्हादैः कपिदुष्प्रमिताननौ ॥ ७ ॥
 पवनस्यानुशूलत्वान् प्रार्थनासिद्धिरांसिनः ।
 रजोभिम्बुरगोष्ठीर्णैरस्तृष्टालकवेष्टनौ ॥ ८ ॥
 सरसीप्यरविन्दानां धीचिचिहोभशावलम् ।
 आमोदमुपजिघ्रन्तौ खनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ९ ॥
 मामेवान्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यम्यनाम् ।
 अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ष्यानुपदमाशिषः ॥ १० ॥
 दैवद्वर्चनमादाय धोपट्टदानुपस्थितान् ।
 नामधेयानि पूजयन्तौ वन्यानां मार्गशासिनाम् ॥ ११ ॥
 काप्यभिग्न्या वयोरागीद् व्रजतोः द्रुद्धवेपथोः ।
 दिमनिमुण्डयोयौने चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ १२ ॥

तच्चद् भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
 अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुबोधमः ॥ १३ ॥
 स दुप्यापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
 सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ १४ ॥
 वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलादरैः ।
 पूर्यमाणमदरयाप्रिप्रप्नुयात्तैस्तपस्विभिः ॥ १५ ॥
 आकीर्णमृषिपत्नीनामुदजद्वाररोधिभिः ।
 अपत्यैरिव नीवारभागयेयोषितैर्मृगैः ॥ १६ ॥
 सेरान्ते मुनिहत्याभिस्तन्त्रणोन्मिहतृचरुम् ।
 विश्वासाय विदङ्गानामालवाचाम्बुवायिताम् ॥ १७ ॥
 आतपात्ययसंज्ञिन्ननीवारासु निरादिभिः ।
 मृगैर्गतिं तरोमन्यमुदजाङ्गनभूमिषु ॥ १८ ॥
 अभ्युन्विताप्रिपिशुनैरतिधीनाश्रमोन्मुस्वान् ।
 पुनानं परनोद्भूतैर्मृगैराहुतिगन्धिभिः ॥ १९ ॥
 अथ यन्तारमादिरय धुर्यान् विश्रमयेति सः ।
 तामरारोहयन् पत्रां रथादवरोह च ॥ २० ॥

४४. गुणवत्त्वम्

ਦਿਲੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ

LETTER TO THE EDITOR

२५५५ ॥ १००००० ॥ १००००० ॥

अथादिनाथः पूरयामास ॥ १ ॥

உதாரணம்: கல்வித் துறை

ପୁରୀ-ବିଜୟ (ବିଜୟ ଶିଳା)

নিবন্ধনসংখ্যা : ১৮৩০

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

जन्म: १९५५-५६

॥ ध्यातव्यं ॥

உருவமாபித்யம் - 198

સાધિયાબં ઘડકુએ ન જામતે ॥ ૨ ॥

निवातपट्टिप्रतिष्ठान चतुष्प

ਸੁਪਾਰਥ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਖੇ ਸੁਯਾਨਸਥ।

મતોરપં. પૂર લેં. હરપં. નર

गुह. प्रदयं. प्रबन्ध ना मयि ॥ ४ ॥

पुनः प्रकृतौ लक्ष्मिनिधना.

अथोदनुदयः सह बालपानिजाम् ।

न केवलं सद्यनि मागधीपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसानि ॥ ३ ॥

न संयतस्तस्य वभूव रत्नितु-

र्विसर्जयेद् यं सुतजन्महर्षितः ।

अष्टाभिधानात्स्वयमेव केवलं

तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनान् ॥ ६ ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-

स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य घातोर्गमनार्धमर्थवि-

षकार नात्रा रघुमात्मसम्भवम् ॥ ७ ॥

पितुः प्रयन्नात्स समप्रसम्पदः

शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुषोप वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-

रुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ ८ ॥

उमावृषाद्धौ शरजन्मना यथा

यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरी ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी

ननन्दनुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ ९ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं

वभूव यत्थेम परस्परश्रयम्

विजयदासस्य पुत्रेन जयन्ता-

परायणदाः ।। पञ्चमीयत ॥ १० ॥

एवञ्च धारया प्रपद्योदितं वधा ।

ययो तदावामवतमस्य चाङ्गुलिम् ।

अनूच मघ्नः प्रविशन्निशितया

मिथुमुदं तेन तन्नाम गोष्ठमकः ॥ ११ ॥

अधोपलभं विविदद् विप्रमिता

विनिन्दुतेन दुरयो दुरभियम् ।

अवन्त्यवलाभ्य बभूवुरथ ते

किदा दि वानूपदिता मसीदति ॥ १२ ॥

— १०१ —

४५. प्रबोधमङ्गलम् ।

रात्रिगता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां

धारा द्विषेव ननु धूर्जगतो विभया ।

नामेकतरगव विमर्ति गुरुर्विनिद्र-

रात्रया भवानपरधुर्यपदायलम्बी ॥ १ ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा

पथं गुणत्वमवला निशि रुदिरिव

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ २ ॥

तद् वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावन्

सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तत्र प्रचलितध्रुवरं च पद्मम् ॥ ३ ॥

घृन्ताच्छूलथं हरति पुष्पमनोकहानां

संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ४ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धौतहासगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लघ्वपरभागवयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ५ ॥

यावन् प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-

रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

आयोधनाप्रसारतां त्ययि वीर याते

किं वा रिपूंस्तत्र गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ६ ॥

राज्यां जह्युभयपक्षिनीतनिशाः

सम्भेरमा मुखरद्वलधर्पिणस्ते ।

इन्दुमती-स्वयंवरः ।

एषा विमलितुः लज्जामयता ॥ गीतादि
 विमलितुः विमलता ॥ १ ॥ ॥ ॥
 दंपत्ययो निरमिता ॥ २ ॥ ॥ ॥
 विमल विमलता ॥ ३ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ४ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ५ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ६ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ७ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ८ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ९ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ १० ॥ ॥ ॥

—१०१—

४६. इन्दुमती-स्वयंवरः ।

एषा गुरुं बन्दिनिः स्वयंवरः ।
 विमलता ॥ १ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ २ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ३ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ४ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ५ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ६ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ७ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ८ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ ९ ॥ ॥ ॥
 विमलता ॥ १० ॥ ॥ ॥

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं

पतिवरा कलृप्तविवाहवेपा ॥ २ ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवशा

पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक् सन्निकर्ष मगधेश्वरस्य

नीत्या कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ ३ ॥

असौ शरण्य शरणोन्मुखानाम्

अगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारश्चनलब्धवर्णः

परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥ ४ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ ५ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं

पाणि वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रास्ताद्वातायनसंश्रितानां

नेत्रोत्सवं पुष्पपुराद्वनानाम् ॥ ६ ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्

विभ्रसिदूर्वाद्विमधूकमाला ।

अनुपमासीव दधैव तस्यै

मय्यादिदेवीननाप्रमाणा ॥ ७ ॥

ता मेव रघुपदं तु निजुग

राजान्तरं राजगुप्तं निनाथ ।

सर्वाद्योऽपेव ताङ्गमेव

पद्यान्तरं मानसगजदमीम् ॥ ८ ॥

जगत्तु र्धनामयमद्रनाथ

गुराङ्गनाथार्धतयीनभो ।

विनोदनागः किल मूत्रराशे-

रेतु पदं नृपिगतांरि नुबुद्धे ॥ ९ ॥

अनेन पर्याप्तयताभूदिन्नु

पुत्राश्च तप्युपवमान् स्तनेषु ।

मत्सर्पिताः कपुबिलाभिर्गोनाम्

अनुपम मूत्रेण विनैव हासः ॥ १० ॥

निसर्गभिन्नाः पदमेवराशम्

अस्मिन् द्वयं र्धं च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा गन्तव्या च योग्या

तमेधि कान्त्याश्च तयोस्तृतीया ॥ ११ ॥

अधाङ्गराजावतार्यं पशु-

योहीति जन्यामवरकुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्
 द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥१२॥
 ततः परं दुःप्रसहं द्विपद्मि-
 नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
 निदर्शयामास विशेषदृश्यम्
 इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥१३॥
 अवन्तिनाथोऽयमुदप्रवाहु-
 र्यस्य प्रयाणेषु ह्योत्थितानि ।
 कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां
 प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥१४॥
 अखौ महाकालनिकेतनस्य
 वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
 तमिस्त्रपक्षेऽपि सह प्रियाभि-
 ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥१५॥
 अनेन यूना सह पार्थिवेन
 रम्भोरु कचिन्मनसो रुचिस्ते ।
 सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
 विदतुं मुद्यानपरम्परासु ॥१६॥
 तमिन्नभिद्योतितधन्धुपक्षे
 प्रतापसंशोपितरायुपक्षे ।

वदन्व सा नोत्तमभीशुमायां

शुशुब्धी भानुमतीव भावम् ॥ १५ ॥

शामयतामामरसान्तराधाम

अनूपराजस्य गुणैरनुनाम ।

विधाय सृष्टि लजिता विधानु-

जंगाद भूय सुदती सुनन्दा ॥ १८ ॥

संमामनिर्विष्टमहस्रषाद्-

रष्टाराद्रूपनिग्रातयूप ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

वभूवयोगी किल कार्तवीर्य ॥ १९ ॥

तस्यान्वये भूपतिरेव जातः

मर्ताप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन भियः संभवदोषरुदं

स्वभावलोलेत्यवराः प्रसृष्टम् ॥ २० ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहो-

मोदिष्मतीवमनितम्बकाश्वीम् ।

मासादजातैर्जलवेष्टिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षिषुमस्ति कामः ॥ २१ ॥

तस्याः प्रकामं भियदरानोऽपि

न स शिखीशो रुचये वभूव ।

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

दीपान्तरानोतलयद्गुप्पै-

रपाठुतद्वेदलवा मरुद्भिः ॥२७॥

प्रलोभिताप्याकृतिभोभनीया

विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरदृष्टा

नीत्येव लक्ष्मीं प्रतिकूलदैवान् ॥२८॥

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ

यं यं ह्यनीयाय पतिवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे

विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥२९॥

तस्यां रघोः सुनुरुपस्थितायां

पूणीतयानेति समाकुलोऽभूत् ।

पामेतरः संशयमस्य पादुः

फेयूरश्चोत्प्लवसितैर्गुणैश्च ॥३०॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवर्णं

ख्यावर्ततान्द्योऽगमात्पुमादी ।

न हि प्रकुलं सहकारमेव

पूषान्धटं काङ्क्षति पदपदाली ॥३१॥

तस्मिन् समावेशितनिशपूतिम्

इन्दुप्रभाभिन्दुमतीमपेक्ष्य ।

शराप्रमुष्टाम्बुधरोपरांभः

शशोय पर्याप्तकनो नतिन्याः ॥ २२ ॥

अथात्रदाश्रिष्टमुजं भुजिष्या

हेमात्रदं नाम कतिक्कना५म् ।

आसेदुषी सादितरायुपञ्च

पालामगलेन्दुमुष्मी वभापे ॥ २३ ॥

असौ महेन्द्राद्रिममानसारः

पदिर्महेन्द्रस्य महांदधेध्व ।

यस्य चरत्सैन्यगजच्छलेन

यात्रासु यार्ताव पुरो महेन्द्रः ॥ २४ ॥

ज्याघातरेखे सुमुजो भुजाभ्यां

विभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साञ्जनवापसेके

वन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ २५ ॥

यमात्मनः सद्यनि सनिहृष्टो

मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः

प्रबोधयत्यर्णव एव सुमम् ॥ २६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशे-

स्तीरेषु धालीवनमर्मरेषु ।

विद्या मन्त्रानुचमम् दृष्टुं च

सर्वं समागम्य तु वाचनेन ॥१३॥

ततः सुमन्त्रावचनापरां

लज्जां कनू१०४ नरेन्द्रव्या ।

एषा मन्त्रादामलया कुमार

मन्त्रमर्च्य संवाच्यते ॥१४॥

सा पूर्णगौर एतुनन्दनाय

धार्मीकराभां करभोषमात् ।

वासत्रयामास यथाभदेति

कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुसृतम् ॥१५॥

४७. शापनिवृत्तिः ।

स कदापिदवेक्षितमजः

साह देव्या विजहार गुमजाः ।

नगरोपवने शर्पासखे

महतां पालयित्व नन्दने ॥ १ ॥

अथ रोषति रक्षितोदधे

धितगोवर्णनिर्द्वन्द्वमीधरम् ।

प्रचक्रमे वस्तुमनुक्रमशा
 सविस्तरं वाग्यमिदं मुनन्दा ॥३२॥
 इक्ष्वाकुर्वरयः ककुद् नृपाणां
 ककुत्थ इत्यादिवलचणोऽनूत् ।
 काकुत्थराजं यत उन्नतेच्छाः
 श्लाघ्यं दधत्युत्तर कोसलेन्द्राः ॥३३॥
 जातः कुले तस्य किलोदकादिः
 कुलप्रदापो नृपतिर्दिर्लापः ।
 अतिष्ठदेकोनशतक्रतुन्वे
 शक्राभ्यमूयाविनिवृत्तये यः ॥३४॥
 पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
 महाकवोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
 चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो
 मृत्पात्रशोरानकरोद् विमूर्तिम् ॥३५॥
 असौ कुमारस्त्वमजोऽनुजात-
 द्विविष्टपत्स्येव पतिं जयन्तः ।
 गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा
 धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥३६॥
 कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
 गुणैश्च वैस्ते विनयप्रधानैः ।

शापनिवृत्तिः ।

त्वमात्मना तुल्यममुं पूर्णोऽप्यं
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥३७॥
ततः सुनन्दावचनावसाने
लज्जां तनूस्त्य नरेन्द्रजन्या ।
दृष्ट्वा प्रसादमलया कुमारं
प्रत्यमहीन् संवरणस्रजेव ॥३८॥
सा पूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
धात्रीकराभ्यां करभोषमोक्त ।
आसज्जयामास यथाप्रदेशं
कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥३९॥

४७. शापनिवृत्तिः ।

स कदाचिद्वेक्षितप्रजः
सह देव्या विजहार मुप्रजाः ।
नगरोपवने शयीसत्यो
मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ १ ॥

उपवीणयितुं ययौ रवे

रुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ २ ॥

कुसुमैर्मथितामपार्थिवैः

स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरन् किल तस्य वेगवान्

अविवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः

परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।

ददृशे पवनाबलेपजं

सृजती याप्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ४ ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं

मधुगन्धातिराचेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्रगाप सा

दयितोरःस्थलनिर्भरस्थितिम् ॥ ५ ॥

चणमात्रसखीमधोरसः

किल सा नामचलोक्य विह्वला ।

निमिमीत नरोत्तमप्रिया

हृत्तचन्द्रा तममेव कीमुदी ॥ ६ ॥

प्रमदामनु संस्मितः शुचा

नृपतिः सन्निति याच्यदर्शनान् ।

शापनिवृत्तिः ।

न पकार शरीरमग्नितान्

सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७ ॥

अथ तं सबनाय दक्षितः

प्रतिधानाद् गुरुराभमस्थितः ।

अभिषङ्गजडं विजक्रियान्

इति शिष्येण किलान्वक्ष्ययन् ॥ ८ ॥

अममात्रविधिर्यतो मुनि-

रतश्च विद्वानपि तापकारयन् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं

प्रकृतौ स्थापयितुं तदश्च्युतम् ॥ ९ ॥

अपि तस्य सुवृष्य वर्तते

लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

शृणु विभूतसत्त्वसारं तां

इति चेन्नामुपधातुमर्हति ॥ १० ॥

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः

समतीतं च भयञ्च भावि च ।

स हि निःप्रतिषेधेन चक्षुषा

प्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ११ ॥

परतः किल दुष्करं तप-

प्रजिघास्य समाधिभेदिनीं

हरिरस्मै हरिणां सुतद्वनाम् ॥ १२ ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना

प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद् भव मानुषीति तां

शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ १३ ॥

भगवन् परवानयं जनः

प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां त्रिविष्टुशं

कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ १४ ॥

कथकैशिकनंशसम्भवा

तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं

विशशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ १५ ॥

तदलं तदपायचिन्तया

विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया

वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ १६ ॥

प्रजिघाय समाधिभेदिनो

हरिस्मै हरिणो सुतद्गन्धाम् ॥ १२ ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना

प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद् भव मानुषीति तां

शमवेताप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ १३ ॥

भगवन् परवानयं जनः

प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्मृशं

कृतवाना सुस्पृष्टदर्शनात् ॥ १४ ॥

क्रथकैशिकवंशसम्भवा

तव भूत्वा महिषो धिराय सा ।

वपलब्धवती दिवरच्युतं

वित्रशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ १५ ॥

तदलं तदपायचिन्तया

विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया

वसुमत्या दि नृपाः कलत्रिणः ॥ १६ ॥

४८. रामायणगानम् ।

अथ प्राचेतसोपसं रामायणमित्युतः ।

मैथिलेयी कुशलवी जगनुर्गुदनोदिती ॥ १ ॥

पूतं रामस्य वात्मीकेः इतिस्त्री किमरस्यनी ।

किं वदु येन मनो ह्युमलं स्यात्तं न शृण्वताम् ॥ २ ॥

रूपे गीते च मातुर्य तयोस्तर्ज्जुनिर्वेदितम् ।

ददरौ साजुजो रामः शुभाव च कुन्दली ॥ ३ ॥

वर्तीतभवणैकाया संतरभुगुप्ती वमी ।

दिमनित्यन्त्रिनी प्रातर्निरातेव वनस्थली ॥ ४ ॥

पयोर्बेवविर्लवादि रामाय च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादर्यं नाशिकम्पं व्यतिष्ठत् ॥ ५ ॥

वमयोर्न तथा लोकः प्राचीत्येन विमिषिम्बे ।

मृपतेः प्रीतिदानेषु बीतरदृष्टया वधा ॥ ६ ॥

गोये को नु विनेता वा करय येव हतिः कवेः ।

इति राक्षा रथे वृष्टौ ती वात्मीकिमरसिताम् ॥ ७ ॥

अथ सावरजो रामः प्राचेतसामुपेयिवाद् ।

ऊरुहृत्वा मनो वेदं रात्र्यभारमै न्ववेदवत् ॥ ८ ॥

अ तावाप्याय रामाय विमिलेयी न्वरात्र्यौ ।

वदि. वनहृत्विषो वने पीताया. सम्परिधृष्ट ॥ ९ ॥

तात शुद्धा समर्चं नः स्तुषा ते जातवेदसि ।
 दीरात्म्याद्रक्षस्तां तु नाश्रत्याः श्रद्धाः प्रजाः ॥ १० ॥
 ताः स्वचारिज्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
 ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाशया ॥ ११ ॥
 इति प्रतिश्रुते राक्षा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
 शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ १२ ॥
 अन्यैश्चुरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरीकसः ।
 करिमादाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ १३ ॥
 स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यागत्य सीतया ।
 ऋषेवोदचिषं मूर्धं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ १४ ॥
 कायायपरिवोनेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।
 अन्यर्मीयत द्रुष्टेति शान्तेन वपुर्पैव सा ॥ १५ ॥
 जगाम्महातो कपथान् प्रतिमं हनचक्षुषः ।
 नभ्युन्तेज्वाङ्मुखाः सर्वे कलिना इव शालय ॥ १६ ॥
 तां दृष्टिरिष्ये भर्तुं मुनिरास्थितविद्वरः ।
 कुत निःसंशयं क्लमे स्वरूते लोकमित्यशान् ॥ १७ ॥
 अथ बाह्मादिशि श्रेणुं पुण्यमार्चयितुं पयः ।
 आश्रम्योदीरयामास सीता सत्यां सावकतीम् ॥ १८ ॥
 वाद्यन. कर्मभिः पत्नी व्यभिचारो यथा न मे ।
 तदा विद्या दत्ते देवि तदा तदा तदा तदा तदा तदा

नवदुर्गे नवा व्याख्या रन्ध्रात् नवाभिराद् भुव ।
 तातदादिद्वे र्वादि धामानन्दनमुखाय ॥ २० ॥
 तत्र व्याख्या ॥ एवमित्यामनादिदुर्गे ।
 तदुत्तराया तातदा आदुर्गायोद् नमुखाय ॥ २१ ॥
 या धातायदुर्गाया भर्तृमनादिदुर्गायाम् ।
 या धेनि व्याद्वयदेव नमिन्व पातायमभ्यगात् ॥ २२ ॥

४१. अनायकराजधानी ।

अथार्धरात्रे निमित्तदर्शये
 राप्तागृहे मुमजते प्रपुष्टः ।
 पुरा प्रवागस्थकलप्रवेरात्
 अष्टष्टूर्वा धनितामपरयत् ॥ १ ॥
 ता ताभुम्भाभारगुणाधिर्वरेः
 स्त्रिंश पुमन्त्रानुगृहभासः ।
 जेतु परेषां जयराजपूर्व
 तन्त्राभ्रवि धनुमगो पदन्ध ॥ २ ॥
 अथानरोदार्लमप्यगारं
 द्वावामिवादर्शितं मदिष्टम् ।

सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः

प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ३ ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे

योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षि चाकारमनिर्गुतानां

मृणालिनी हैममिबोपरागम् ॥ ४ ॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा

किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां

मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ५ ॥

तमप्रवीत्सा गुरुणान्वया

या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः सम्प्रति वीतनाथां

जानांदि राजप्रविदेवतां माम् ॥ ६ ॥

वस्यौकसारामभिभूय पूर्व

सौराज्यवद्धोत्तरया विभूत्या ।

समप्रशन्तौ त्वयि सूर्यचरये

सन्नि प्रपन्ना कलणामरस्थाम् ॥ ७ ॥

गिराण्यन्त्यादृशानो निवेशः

पर्यन्तरालः प्रभुणा विना मे ।

विहङ्गमवल्गनिधमनूर्ध्व

दिनान्नगुपानि रनिममेषम् ॥ ८ ॥

निरातु भाग्यचतनृगुगणं

ए. ग. भगोऽनूदमिममिकाग्याम् ।

नरगुप्तेनैकाविचितामिषाभिः

न वाद्येन गजपथ. शिवाभिः ॥ ९ ॥

आरक्ष्यते यत् यत्प्रमदाकराभि-

मृदङ्गधर्माभ्यनिमन्वगच्छन् ।

पन्थिरिदानीं सादृष्टैलदम्भः

शृङ्गादल मोरानि र्वापिकाग्याम् ॥ १० ॥

दृष्टेराजा यद्विनियतभङ्गा-

मृदङ्गशब्दापगमादनाम्ना ।

प्राप्त्य द्वांल्लाक्ष्मशेषदर्शः

प्राप्तमनूरा यनवर्द्धितान्वम् ॥ ११ ॥

मोक्षानमार्गेषु ए वेषु रासा

निश्चिन्त्यधरत्नान् मरुगान् ।

मर्दादतन्यद्दुर्भिरप्रदिग्धं

व्याघ्रैः पदं तेषु निर्धीयते मे ॥ १२ ॥

विप्रद्विषा पद्यवतावर्तायाः

करंजुभिर्द्विषमृषातभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः

संरन्ध्रनिहप्रद्वतं वहन्ति ॥ १३ ॥

सुम्भेषु योषित्यतियावनानाम्

उक्रान्तवर्णक्रमभूसराणाम् ।

सुनोत्तरोयाणि भवन्ति सङ्गा-

त्रिमोक्षपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १४ ॥

कालान्तरश्याममुधेषु नक्षत्रम्

इतस्ततो रुडतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणगुह्ययोऽपि

हर्म्येषुमूर्धन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १५ ॥

आवर्ज्यं शाश्वताः सदयं च यामां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनोभिः ।

वन्यैः पुलिनैरिव वानरैस्ताः

दृश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १६ ॥

रात्रायनाविष्णुतदीपभामः

कान्तामुन्मथ्रावियुता दिवापि ।

निगम्क्यन्तं मिमिनन्नुज्जालै-

विन्दित्रसूत्रप्रसरा गवाक्षाः ॥ १७ ॥

यविश्रियावर्जितमैकनाति

आर्नायसंगर्गमनाप्नुवन्ति ।

उत्तान्तर्धानां गृह्याणि रघु ।

दृष्ट्या न दृष्टे मयूजलानि ॥ १८ ॥

तदहं भीमां पशति विगृह्य

मायभुर्धुं पु नगजधानीम् ।

दिन्या तनुं पारणमानुर्या तां

यथा गुरुरने परमा ममूर्तिम् ॥ १९ ॥

तथेति तस्या प्रणयं प्रतीतः

मायमहोत्थापदरो रघूणाम् ।

प्राप्यभिन्त्यजगुरप्रमादा

शरीरबन्धेन तिरांबभूव ॥ २० ॥

१०. भगवन्महिमा ।

नमो विधमृजे पृथ विध तनु विधने ।

अथ विधम्य मंदरे गुह्यं प्रेया स्थितात्मने ॥ १ ॥

रमान्तराण्येकरमं यथा दिव्यं पर्योऽनुते ।

देतो देतो गुरोर्ध्वेवमवस्थाकृतमविक्रियः ॥ २ ॥

हृदयममनामममकामं त्वां तपस्विनम् ।

दया तुमनपरपृष्टं पुण्यमजरं विदुः ॥ ३ ॥

सर्वव्रस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
 सर्वप्रनुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ४ ॥
 चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावन्या चतुर्युगा ।
 चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ ५ ॥
 अभ्यामनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
 ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विनुक्तये ॥ ६ ॥
 बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिश्चैतवः ।
 तथ्येव निपतन्त्योषा जाद्ववीया इराण्ये ॥ ७ ॥
 त्वप्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
 गतिस्त्वं बीनगगाणामभूयः सप्रिपृक्तये ॥ ८ ॥
 प्रत्यक्षोऽप्यपरिन्द्रेणो महादिर्महिमा तव ।
 श्राव्यगगनुमानान्या माध्यं त्वां प्रणि का कथा ॥ ९ ॥
 केवलं स्मरणेनैव पुनामि पुरुषं यतः ।
 अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितकृतास्त्वयि ॥ १० ॥
 उद्वेगिष्य रत्रानि नेजामीव विरस्यतः ।
 स्तुतिभ्यां व्यातिगिच्यन्ते दृगणि चरितानि ते ॥ ११ ॥
 महिमानं यदुक्तान्यं तव सङ्घियते वचः ।
 अनेन तदशक्तया वा न गुणानामिषतया ॥ १२ ॥

NOTES.

१. श्रीतिर्योक्ता ।

गुणवशापदे—Turned into a cord हेतु—(Here) a mode or process अमरुता—Absence of dullness (also, of heaviness or impurity as applying to रसा), विप्रश्निर्—Learned एतच्छिद्—Cleaning of mud The fruit is popularly called कणक, निक्षप—(Here) a paste क्षात्रिण—Mudity

१° १ निष्ठाक—laded मराठी—A goose, अमराठी—A line of verse निमिषाः (—इम्)—Lacking fire or spirit, अविमदावदम्—An object of scorn मद्—चिनु—Rustish (his whose broad temples are soiled with rust), क्षयवत्—Spurited, प्रसन्नम्—A storm, हस्त—Bending (also, bowing), सप्तशिङ्ग—Tail (also, proud), कण्टक—A ball, सुगुहम्—Good-natured (also, well round as applying to the कण्टक), मृदुवत्—Kindness to tongue (as opposed to what is ordinarily understood by धर्म), क्षीणिता—Good health (for that is the root of all happiness), सुखाद्—Good feeling (and not what ordinarily passes for वेद), परिच्छेद—Discrimination (for that is the test of all learning)

२. हंसमयूरीयोपाख्यानम् ।

नामधेय—A name (or the same as नामन्, the अस् having no meaning of its own). अकर्मधारः—Without कर्मधार or pilot (कर्म here meaning a helm or rudder). विरुवेत—Will come to ruin. पद्मं—A sofa (represented here by a lotus). सुलासीन—Seated at ease. The अस् is भासीन is छातश्. इन्द्रारम्भ—Probably a name. भवदे—Refers both to countries and kings.

P 4- स्वर्गवति—That is, Indra. प्रद्योताय—Soil भवति a some such word as कथ्यते, सुमयते etc. पृथग्भवः—Absolutely. कुरमकूट—A frog in a well, i. e., one with no experience of the world. कलत्रया—कल and लावा in the case of the master would mean 'money' and 'shelter'.

P 5- महान्—Qualifies both गुणविस्तरः and गणेशः. निगुणे—Unqualified. Refers to the master. गुणविस्तरः—An aggregate of merits (i. e. of the servant). अधाराधेयभावे—By virtue of the relation between the आधार (container or supporter) and the आधेय (contained or supported). Applies equally to the उपमान and the उपमेय. गणेशः—Of course is मण्डल. वदन्वदंशः—Disjoin वदुः सवदंशः. Similarly, वदुः सवदंशः as वदुः सवदंशः, ईशानान्—शब्द here implies respect indicated by the plural number. सर्वसाधार्यज्ञान—Velvet is (i. e., goes to the other end of) all loves or desires. साधार्य 'the theme of a science' is conceived here as an object. वदुः शब्दम्—For words cost nothing. शीघ्र—Is easy.

१. कदाचिदुपस्थानम्

राज्य-१ : २००५

7. For the following, write the number of the correct answer.

[illegible][illegible]

1. *Phall* (Cory) = the name of the genus.

1. The first step is to identify the problem. This involves understanding the situation and the goals that need to be achieved. It is important to gather all relevant information and to define the problem clearly.

1. Definition — A subgroup of a group is a subset of the group which is itself a group under the same operation as the parent group.

With the above as a background, the following is a brief summary of the findings of the study:

Fig. 1. — $\frac{1}{2}$ sec. — 1 sec. — 1.5 sec. — 2 sec. — 2.5 sec. — 3 sec. — 3.5 sec. — 4 sec. — 4.5 sec. — 5 sec. — 5.5 sec. — 6 sec. — 6.5 sec. — 7 sec. — 7.5 sec. — 8 sec. — 8.5 sec. — 9 sec. — 9.5 sec. — 10 sec.

[illegible]

^a Δ निर्धारण के लिये Δ का मान $\Delta = 1$ रखा गया।

1. **Содержание:**

कथं वाच्यम्) *Unknowing how to sing, I thought that you were singing.*

1. **How soon** **himself** **and the** **other** **one** **of** **these** **pages**

पु. बागिचा—A picture of a place, in which

The team would be surprised. The lengthening of

आर्जित वसुधैव कुटुम्बकम्

१०. क. कुम्हारवाड़ा—मध्य-पूर्व, दक्षिण-पूर्व—१६ against

***करन्त** करन्तः—The current of a river अहकर्म (अर्थ)—

ing no practical knowledge

P. २. गणद्वाराद्वय—(३ भाषायां) Throtter. सूत्राः—

આચાર્ય મંદોબજી : (૧૭૭)

१५. १०. अहंनिमापन्नो—Came to themselves. स्वर्गेभूतः—

नाभः is miniature (lit. a portion of heaven). सिंह—

—

(Here) a courtier or councillor. व्यसनितया—Simply because one is fond of it. सङ्ग...ङ्गम्—An embrace of (the enemy's) सङ्गधारा (and not श्री). मौहूर्तिङ्ग—An astrologer. सुना...ङ्गम्—With the army encamped. दुर्गशोधन—Inspection of the fort.

P. 11. अविनय—Impertinence. साह...र्तिना—Following the spirit of boldness alone Corresponds to शौर्य, उपा...त्मना—Whose mind is worried with contrivance of measures Corresponds to नय. शक्यम्—An impersonal use. नये च शौर्ये च—That is, in the two combined Cf. Raghu XVII 47 'कलत्रं केवला नीतिः शौर्यं चापदचेष्टितम् । अतः सिद्धिं समेतान्यामुनामभ्य मन्वियेष सः ॥'

P 12 तिरयति—Obscures. मा भेषीः—The लुङ् with न is reduced to the sense of the लोट्. अदीर्घमूयता—Promptness. अवश्यम्भाव—Certainty. उपष्टम्भ—Support.

P. 13. पुरस्त्रियन्ताम्—Be honoured (lit., be placed in the front). आनुष्य—Discharge of debt. सिंहायते—(A नामधानु) Acts like a lion.

P 14. एवमेवम्—Here he describes how a secret emissary—the crow—has already been appointed, and how he has been instructed to set fire to the enemy's fort. अनु " स्वरे—(An absolute construction) Even before the sun rose. सारसद्वितीयः—Accompanied by the crane. ममानुरोधान्—May mean either 'at my request' or 'for my sake'. The first will relate to the prohibition of the action, the second to the action prohibited. दुर्गाधिकारी—An officer in charge of the fort. मग्ना... शत्रुः—That is, they must first kill me

gold which is burnt when refined). ताराच्छाये—(A बहुव्रीहि
Bearing reflections of stars. कुहकचकितः—afrighted by
deceptions.

P. 20. पायस—A preparation of milk (पयस्) with
and sugar. युष्मदायत्तम्—At your disposal. स्रग्भावितः—Hoodwinked
समीहित—Desire.

३. कवि-प्रतिभा ।

भ्यसनिन्—Given to vices. मृद्व—A bee. घवल्लो—
For यदास् (or everything good and noble) is poetical
white पयःपारावार—The ocean of milk. परमपुरुष—
(A paraphrase of पुरुषोत्तम) Visnu. कपर्दिन्—Śiva. कर्त्त-
भौमम्—Periphrastic for देवायतन्, कुलिशचून्—Indra. कलानाथ—
The moon. कमलमवन—Brahma. वैचिष्यम्—For what
was an ornament for the hand, viz., a कङ्कुम, was
perceived on the eye, and also, what was a decoration
for the forehead, viz., a तिलक, was perceived on the hand.
The meaning is that Bhoja had widowed the wives of
his rivals, who, in consequence, through excessive
weeping and repeated strikings on the breast had,
respectively, wrinkles (appearing like कङ्कुमः) on their
eyes and black marks (like तिलकः) on their hands.
मध्येमार्गम्—(An अध्ययीभाव, optional for the तत्पुरुष 'मार्गमध्यम्'
or 'मार्गमध्ये'). The विभक्ति here is either द्वितीया or सप्तमी
according as we connect it with प्रति or ददतां. प्रत्यागच्छन्तम्—
Construe: प्रति भागच्छन्तम् as two separate words. To take

it as one word would give the sense of 'coming back' which would not suit the text.

P. 22. वृक्षम्—A beautiful वामनपत्रक—A plate of ^{crust}
विषाम्पतिः—The sun. व्याज—A pretext

P. 23. रावचन्द्र—Take it as a रूपक (not उपमित) here
विष—A pretext. जानुद्वय—Knee deep. The अत्र द्वा implies 'measure'
भगवद्वा—That is, is beautiful as you
निर्वातम्—Got into, or conceived. Somewhat unusual in use
वृक्षमप्यते—(आमधाय) Acts like a piece of straw. The meaning
is that he will effectively destroy his enemies, when angry,
and lavishly bestow wealth, when pleased. विदुषी—Feminine
of विदुस् (विद् + क्तृ).

P. 24. भूयस्—That is, unlike ordinary fire which
will consume मृगः, भूभृत्, हीनु—In the camp of kings,
& on the battlefield. Also, 'on the ridges of mountains'
as applying to fire. The meaning is. The houses of Bhoys' &
minas are deserted, their inmates having either been killed
or put to flight. उच्छिद्यते—Appears like a speck of
cloud. भाषये—The root is वच् 'to speak' विरह—Caused
either by death or defeat. वृक्षोदर—The moon's rise ag-
gravates the pangs of separation and hence the angry look at
him. मण्डल—A scar. That too is black. दानवर्षणि—
By विष्णु (when he assumed the मोहवीर्मर्ति). पुराह—(A
paraphrase of विदुरादि) Siva अमाव—For two halves make
a whole.

P. 25 next etc.—All Siva's belongings. इमांश्च = दाताक.

तल here means 'bottom' and not 'surface' as in दूर. ईष्येय—दृष्टि and दरिद्रता (both feminine) are conceived here as co-wives—not disposed to live together. रोदसी—(Always dual) Heaven and earth. Construe: Your दलम् is the ocean, heaven and earth are the two halves of an oyster (द्युक्ति) therein, and the disc of the moon apart sprung from that oyster. The import is that Bhoja's face is spread even beyond the regions of heaven and earth. केसि—Some, i. e. laymen. जलनिधेः—From which it has been churned. परे—Others, viz. poets. साद्य—A cow. कतिचिन्—Some, viz. पौराणिक or mythologists. भूयम्—Optional for भूययाम्, परे—Others, viz. astronomers. दलित—Crushed. दरीदश्यते—(A दहन्त form) Is distinctly seen. तन्... दमहे—The darkness which the moon dispels is conceived here as being swallowed by it. अन्धतमसम्—An irregular कर्मधारय with अन्ध and तमस् ।

l'. 26. विज्ञात... जेनः—That is, a wicked man will never find a hold in the estimation of the good.

४. शिष्य परोक्षा ।

पुदगपंथ—An उपमितसमास (ऋषभ = a bull), भाव—A culture. भद्रिरसाम्—The derivative भद्रिरस (meaning a descendant of भद्रिरम्) will, before plural termination, reduce itself to its original (भद्रिरस्). The same applies also to the derivatives (meaning descendants) of भद्रि, ११, कुष्ठ, वसिष्ठ and गौतम ।

P. 27. सुप्त—Archaic for सुहोषा. चित् '... भवानम्—धनुस्, when the last member of a बहुव्रीहि, will change itself into धन्वन्. वेरुद्—The root is वृष् 'to pierce.'

P. 28. सुष्यसाक्षिन्—Arjuna, so called because he could use both hands with equal facility. हस्तनृक्ष—With the hair (on his body) standing on end.

५. पाण्डव सभा ।

महाराज—An address to जनमेजय by वैशम्पयन. धान-कुम्भ—Gold. द्विर्दु—1 cubit.

P. 29. अन्धिली—Eclipsing. नवमेघ—The new cloud (i. e. of the rainy season) which is peculiarly dark. विद्विता—(विद्येरेव स्थिता) Standing superb. विपाय्या—Sanctifying. विप्लवमा—Refreshing. दानार्ही—Belonging to the दानार्ह or दारवः कुपमां—1 court of the gods. वलिनी—1 lotus tank. विवूरं—1 gem of a dark colour. So named after विवूर, a mountain—otherwise called वाहवाय—where it is produced, and not the city of the same name where it is refined. Thus महाभाष्य—वाहवायो विवूरं च प्रकृत्यन्तर्गतं वा । न वै लघ्वेति चेद्-मृषाश्विरीवकुपाचरेद् ॥ सीगन्धिरु—A lily. द्विज—A bird. अमयनैः—Made of gold. आविष्ट—Covered over. मणिशिखण्ड—A slab of marble. चित्तम्—The same as आविष्टम् above.

P. 30. ह्रीष्टा—(An adj. here) Graceful or amusing. परिचतुर्दशी—Full (or exceeding) fourteen. विद्विताम्—Completed. अभिमाद—1 design in picture. नागसाहच—The city bearing the same name with a नाग or हस्तिन्,

i. e., इस्विनापुर. सवासः (—सस्)—With garments on.

P. 31. आकार—A sign of emotion. रक्षमाणः—(Archaic or the प्रत्यय here is चानश् and not शानच्) Concealing. An exact equivalent of the English 'keeping'. प्रवत्सिष्यति—As if he were going to cross (water) स्थलम्—Obj. = आरुरोह. विहिताकारम्—Closed. The णि here is a contraction optionally allowed, for अणि. So the dictum—यदि मागुरिहं मवाप्योरुपसर्गयोः । स्मट्टिकम्—Hence the delusion. प्रविशद्—Thinking that to be open. विघट्टयन्—Opening. वितताकारम्—Open. तद्वृत्तम्—Similar to that (the preceding one). प्रलभ—A deception. विशाम्पतिः—A king (विश् = a man). गङ्गासाहचर्य—The same as नागसाहचर्य, p. 30.

६. शौनकोपदेशः ।

शौनक—A ऋषि so called. आत्म...कराः—Self-composing.

P. 32. म्यास...म्याम्—In detail and in brief. अनिष्ट—An evil or what is not liked. हृदयवर्जन—Loss of what is dear. अनुदिः—Namely, those enumerated in the first half of the verse. त्रिषा...द्वय—Namely, प्रतिकार and अविबिम्ब given in the same sloka. आधिष्याधि—The first is a mental disease, the second a physical. वैद्यः—Either physicians or the learned. The word 'doctor' would be a happy rendering in either sense. मानसस्य—Scil. हृदयस्य. स्नेह—Attachment. तप्त—The same as स्नेह above. वियोग—(Commodity वियोग) Separation (from worldly objects), as opposed to

दण्ड or union in the same sense त्वागिन्—A recluse or
 चरितम्, संन्यासी—Who detests evil (in the worldly pursuit)
 तम—The, person (निराकार)—Free from hatred निराकार—Free
 from attachment. The meaning of the verse is—One is not a
 त्वागिन् by mere aloofness from the world, but a real त्वागिन्
 one who, while living in the world, preserves its evil
 and is unmoved by hatred and love.

P. 33 मित्रत्वा—Sc. सगुणम्, or स्वस्वदे पश्यमी. Similarly
 मन्त्र प्रवचनम् वाच, दण्ड, नृणां—I explain respectively
 the primitive desire for an object, the desire for an
 evil for the second time, and insatiety on the repeated
 presence of an object शाश्वतार्थिनी—Leading to a series of
 is, ज्ञानम्—Sc. ज्ञानम्, प्रत्यक्षम्—Total स्वतन्त्र—Construe
 as ज्ञानम् above. राजन्—From a king. Such would be
 the shape of taxes and other impositions. सुविशालम्—
 as from a deluge or a shipwreck. अर्थभेदात्—The good
 unstable by wealth. दुःखम्—An adverb. परिश्रमम्—Sc. श्रमम्,

P. 34 अर्थादायं—Wealth gained without exertion (i.e.
 random). मन्त्रा—So the English proverb,
 version is better than cure (मन्त्रादायम्—a compound,
 onal for मन्त्रादायम्), अर्थः—In respect on wealth.

७. सीमाभिवानम् ।

सीमा—An aerial city akin to the auship of the modern
 . भविष्यम्—Invasion. भौतभव—सिद्धिप्राप्त, So named after
 पदम् (his mother). इतराणी—Otherwise called इतरा.

उपगतम्—The outskirts of a village. प्रगोष्ठी—A high road.
 भट्ट—Food. भट्टाकट्ट—A room on the top of a house. गोरु—
 gate. उट्टिका—A vessel of earth or leather. मेरी, पमर, पमर—
 Kinds of drums. दानदो—A kind of fire-arm.

P. 35. गुरुम्—A watch-tower. सुहृत्तम्—A river bridge.
 निधित—Covered over. अमुत्त—Without a मुत्त or pass. इत्त
 न्यत्त—The दृष्टि and अत्तत्त were two branches of the इत्त
 family भूरिदृष्टि—People by gallants. आदृत्त—That
 उम्मेन (the king). उपविष्ट—Encamped. व्यवस्थाप्य—Hav
 restored to order. दृष्टि—Equipped. इत्त—A horse. व्यापत्त
 Gaping. The root in व्यापत्त is दा. पुष्टेदृत्त—An upholder
 the family, i. e., a descendant. कान्तम्—Moving at will
 Refers to the सौम.

P. 36. रणाग्रि—A battlefield (अग्रि = a courtyard
 जवन—Swift तपमणुत्त—A destroyer of the enemy's char
 विनीत—Trailed दृत्तना—An army. अपयान—A retreat. गृत्त
 दृत्त—Which is natural for a warrior flying. अप्यापम्—Eve
 if I were to die. सुम्नोत्त—Having driven. आज्ञाय—Hav
 learnt or perceived पतत्रिन्—An arrow (so called from
 hilt being feathered).

P. 37. विव्यधू रधि—Disjoin: विव्यधु: रधि. सधिरानन—
 arrow (lit , feeding on blood).

८. द्वैतवनवासः ।

अनुकीर्ण—Crowded. इवमाण—Being recited. दृष्टयोद—
 The sound of वेदः (recited). गद्यानाम्—Such were the

that means and it proceeds not regulated by matter वाचंवाच—
 includes also the साक्षि (नृप and महर्षि) श्रीमान्वा—
 Here the Brahmanas who are known for intellect तपस्व—
 एतद्—The teacher is united with the Brahmanas भूत—
 Here 'the power' and not 'agent' शक्तिवाच— इत्यर्थः—
 the contemplation takes it to be as it is take it as अचक्षुषंवाचं
 विनाशं while it was existing.

१. ३५. भूतवा, अक्षिवा, वशिवा — ५५. ५५. ५५. अक्षिवाचं
 अक्षुषं वा उदात्तं—Incited to action अक्षिमानो—वाच १०
 and compared under देवताइन्द्र, though मन्त्र ५५, and hence
 वाच ५५ by the rule 'देवताइन्द्र' वा १० ५५ ३ ५५
 वाच ५५—Excluding A peculiar use अक्षुषंवाच—Here 'A
 Giver' or 'one who guards' विप्रवाच—The same as विप्र
 'without', अक्षुषं—peculiar to a मन्त्र (meaning a मन्त्र).
 अक्षुषं—That is, exclusively found in the मन्त्र ५५. इति—
 found in the अक्षुषं—Similar to अक्षुषं above, i. e., exclusively
 found in the अक्षुषं मेधावा—Intelligent. See अक्षिवा, उदि—
 अक्षुषं—Should seek inspiration, lit., acquisition of wisdom.

६. कर्मप्रवृत्ति ।

अक्षिप्रवृत्ति—A killer of enemies, i. e., a hero. The word
 अक्षिप्र is masculine, though its antithesis मित्र is neuter.
 एतु वाच—Exclusion वाच—The creator. विप्रवाच—Pro-
 vidence. इति—Destiny. इति—Chance. वा वाचान्—Not
 through any agency, i. e. of itself (or by its own intrinsic
 nature).

P. 40. अनीहः—Inactive. अनेनाः (-नस्)—Innocent
 कर्षक—The other (more popular) form is कृषक. अत्रयत्—
 Inaction. अतोऽन्यथा—Other than that, i. e. quite another
 thing which must never be resorted to.

१०. गन्धमादनप्रवेशः ।

तत्तथन्यानः—See note on विलतधन्यानम्, p. 27. मार्ग—
 An arrow गौचा—A leatheren fence worn by an archer on the
 left arm भद्रुलित्राय—A gauntlet

P. 41 उच्चावच—High and low. Derive: उदक् च अवाक् च
 'उच्चावचम्' and then अर्चं आदिभ्यः अच्. The words उदक् and
 अवाक् also mean, respectively, 'north' and 'south'. The secret
 probably lies in the geographical coincidence peculiar in this
 respect to India. किन्नराचरितम्—Frequented by किन्नर—
 a class of demigods with the face of a horse. चण्डवातम्—(Adj
 to वर्षम्) Attended by a storm. महीज—A tree. अनन्तराद्—
 Adjacent. परिमार्गन्तः—Groping निहिलिप्ये—Concealed or
 sheltered themselves. आदाय सद्रम्य—The order should be
 सद्रम्य आदाय (meeting and then taking.).

P. 42. चञ्चलाभासः—Flickering. The second member is
 आभास् as distinct from the usual form भास्. भरमसहित—
 Attended by hail-stones. शीघ्रवात—A gust. उदुप—A float
 उपरत—Subsided. अनुचिता—Unaccustomed.

P. 43 दुःखपरीता—Overcome by affliction. तपस्विनी—
 Pitiable. हेमे चेतः—Recovered consciousness.

१३. भोष्मसन्तर्पणम् ।

न्युष्टायी शर्वयाम्—(An absolute construction) The night having passed. छात्रैः—The word छात्र 'fried paddy' is masculine and always used in the plural. सन्नाह—An almost विप्रमुच्य—Having taken off the प्र is an additional prefix.

P. 48. देवमत—Another (the first given) name of भोष्म. यथाख्यम्—As before, viz. previous to the war यथावयः—According to (i. e. in order of seniority in) age भारती—(Adj. to समितिः) Consisting of भारत or descendants of भरत (here the पाण्डव and धार्तराष्ट्र). प्रह—Lowly. प्रयच्छ—The root here is दाष् (different from दा of the same meaning) and not दम् which also would give this same form गाण्दीव—Arjuna's bow so called.

P. 49 दिव्यकर्मपराक्रम—Whose deeds and valour were superhuman The कर्म here particularly refers to his sacrifice and self-denial

१४. सुभद्राश्वासनम् ।

सुदुर्मनाः (-नस्)—Very much distressed. वार्ष्णेयी—A princess of the वृष्णि or यादव family. स्तुषा—A daughter-in-law. निष्ठा—The end or goal. कुले (जातस्य)—High born. सत्तमम्—Worthy. दिव्यम्—Happily.

P. 50. सैन्धव—That is, जयद्रथ (the king of the Sindhu) बालघातकः—The बाल here refers particularly to अभिमन्यु. भवलेप—Arrogance. न्युष्टायाम्—See note on the expression

under p. 47. बाराह (f)—Handsome (it having excellent hips). अमरावती—The capital of India. समन्वयक—A place near गुल्लोत्र. सशस्त्रीविन्—A warrior (lit. one living by arms). ब्रूहेस्त—Broad-chested. The समासन्त 'क' is obligatory here. स्पष्टम्—See note on the word under p. 46. अनुयात—Followed or imitated. नन्दिनि—A son of नन्दिनी a pleasing one (usually 'a daughter'). प्रिय मुमहन्—A son, the death of अपश्य.

१५. गृध्रजम्बुकसंवाहः ।

बाह्मह—A disease of infants. अल स्थिवा—Do not stay अवम् as a prohibitive particle is used either with याच् (with its substitute स्पर्) or तृतीया रौद्र—fearful बालधर्म—Death अधिष्ठान—Home अभ्यगच्छन्त—The आत्मनेपद is आर्च (archaic). काङ्क्ष—A crow सवर्ण—Of the same colour with गच्छमानान्. Archaic like अभ्यगच्छन्त above निर्पुण—Pitiless. बहुरूप—Attended by many airy forms. मुहूर्त—Viz., the present one गोकुण्डलि—That is, after the present juncture is over.

1. 53 अपर्तमियुक्तस्व—Sued in a court of law अन्व—That is, a hostile force. अधितिष्ठति—Rules or predominates on the idea in sloka 10, cf. 'इत्यनेनैव सवर्णे चैव दुर्मिते हविर्हवे । राजशूरे वमसावे च वस्तिष्ठति स बान्धवाः ॥' परिदेवतः—amenting. अक्षयमेधसा—Dull-witted. The second member is changed into मेधस् in the compound. निवर्तय—The एमेपद is आर्च or archaic. आत्मा—यप—For you too will meet the same end one day. यथाकृतं—As merited by past deeds.

P. 53. अथ...तन्—The meaning is : When I a beast, could be so moved by affection, how great must be the affection felt by a human being. निर्वेद—Loss of spirits. ततो...प्यथ—According as he comes to life or not. सामम्—With an excess. संश्रणोति—The परस्मैपद is against the वार्तिक, the verb being used intransitively here. गृहम्—The word गृह, when masculine, is always plural, and means either 'a house' or 'a wife.'

P. 54. पिण्ड—Food, either, materially, for the living, or, spiritually, for the dead. For the former sense of. भवन् राजपिण्डो मे निर्वेदयः—(Mahabharata). दिष्टान्त—Death (lit. the end of one's appointed time) लभेत्—(A verb of motion here) May present himself. The परस्मैपद is archaic. अनुक्रान्त—Compassion अथु......क्रियः—Because they wept over him. प्रेतपत्तन—A town of the departed निर्वन्ध—Persistency. अस्वयम्—Incredible (as it is).

P. 55. नेङ्गते—Does not move. निष्ठावसान—The end of one's term of life, i. e. death. Equivalent to दिष्टान्त, P. 54 एकमनन्तरम्—One exclusively. कौशिक—An owl. शिवाः—jackals. The word is feminine, though meaning both male and female. मृगेन्द्र—A lion (मृग meaning a beast here). प्रतिनर्दन्ति—Roar in response. देवताः—Evil spirits (here).

P. 56. मृश्यताम्—Be ignored (lit. wiped out). यावदादित्यः—Scil. अस्तं याति. शक्याद्—A carnivore (शक्य = raw flesh). रभस—Hasty. भविष्यति = जीविष्यति. स्वका...क्षौ—Determined (lit. girding up the armpits) each to gain his own

ect (viz. feasting on the corpse) प्रतिवृत्ति—The परमपद here may be explained either as archaic or not governable by the rule demanding भामनेपद, for the reason that प्रत्यय makes no change in the meaning of the root which ordinarily does where the rule applies.

१६. योयराज्यमस्तावः ।

उत्पत्तिम्—Inspiration प्रथितम्—Detailed

P. 57. इदवाकुम्—A special use similar to भद्विरसाम्,

p. 26) by which the derivative तेदवाक produces itself as

original (इदवाकु) before plural termination. भाषितम्—

Qualifies पद्यात्मम् पूर्व—By my predecessors अनिष्टम्—

Wakeful. पण्डु - मया—That is, I grew old in the exercise of

royalty (a whole umbrella being an emblem of royalty)

राज्यं दुष्टम्—Served or welded by regal powers धर्मधुरम्—

The yoke of justice The base here is धर्मधुर instead of

धर्मधुरा demanded by the rules अनुमानम्—(A causal form)

Having asked the permission of अनुयात—The proper

reading seems to be अनुयात as used in मुभद्रावसासनम् (p. 20,

sl. 13) The present reading, if correct at all, should be

explained as meaning, not, what it would naturally mean

'born later or younger (as a brother)', but 'born like or

worthy of' पुण्ड्रपुण्ड्रम्—An उपमितसमास where the com-

ponent पुण्ड्र meaning 'a bull' is itself a compound of पुम्स्

and जो, with the corresponding feminine form जोगी

नापदधरम्—Happier (lit. more blessed with a lord). सिद्धेव—

Having placed or entrusted. सोऽहम् (for महीम्).

P. 58 अनुस्यार्थम्—Agreeable in sense. मध्यस्थ—A neutral.
विमद्—दया—More effective by reason of discussion. ह्व-
नन्दन्—Applauded वहिन्—A peacock. The word is also
spelt वहिज्. जनत्राद—Loud with the cheers of the
audience

१७. रामविवाहनम् ।

वचनम्—Viz. that relating to his own exile and the
coronation of भरत (uttered by कैकेयी). हितेन—व—These
supply the reasons why he should act as he says in the
following line कृतज्ञेन—Sensible of the good done him by
others. अलीढ—Here 'plain'.

P. 59. हीमन्तम्—Ashamed. वसु—यनः—With eyes fixed
on the ground, i. e. with down-cast head. अविचार्य—Not
questioning whether right or wrong. समा—Years (अवन्त-
संयोगे २ या). ईश्वरतया—Having absolute control आपृच्छे—
Bid farewell. प्रच्छ् with आ is आम्ने. शुद्धपेद्—The परस्मैपद
is archaic, the desiderative of शु being required to be in आम्ने-
पद by the rules. प्रदक्षिणम्—Kept to the right (as in the course
of a reverential salutation with circumambulation as its
main part). भाण्ड—Materials. सावेक्ष—Regardful. हर्षो—
That is, a cheerful countenance. अपकर्षति—Detracts.
कान्तत्वात्—From loveliness. अमादाने पञ्चमी. शीतारविम—The
moon. सर्वलोकान्तिम—Surpassing all, superhuman.

P. 60. अभिव्रज—A man of rank. भाकार—A sign of
emotion. उविन—Usual. आत्मवान्—Selfpossessed.

१८. वसुधैव कुटुम्बकम् ।

दुष्टम्—Killer to his involuntary victims. (the text)
 दुष्टम् is described in the text. अक्षयम्—
 अक्षयम्—Having abundant. वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. the world is one family). अक्षयम्—
 (lit. the world is one family). अक्षयम्—
 (lit. the world is one family). अक्षयम्—
 (lit. the world is one family).

१. १. [दुष्टम्]—Killer to his involuntary victims. (the text)
 वसुधैव कुटुम्बकम्—The world is one family. (अक्षयम्) मन्त्रम्—
 मन्त्रम्. अक्षयम् here may mean either a वसुधैव कुटुम्बकम्
 अक्षयम्—(lit. through contact with minerals). सुधाम्नि—
 (due to forest conflagration during the
 preceding summer). पुनश्च—like serpents (being similarly
 tortuous). वसुधैव कुटुम्बकम्—(lit. having feet like those of
 a dog). अक्षयम्—(an animal). अक्षयम्—
 because of south. वसुधैव कुटुम्बकम्—The world is one family. (अक्षयम्)
 A snake. अक्षयम्—(lit. the world is one family). वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. a denizen of the forest). वसुधैव कुटुम्बकम्—(lit. a denizen of the forest)
 वसुधैव कुटुम्बकम्—(lit. a denizen of the forest).

१. २. अक्षयम्—Harmless (lit. who has thrown off
 the rod). वसुधैव कुटुम्बकम्—(lit. the world is one family).
 (lit. the world is one family). वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. the world is one family). वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. the world is one family). वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. the world is one family). वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. the world is one family). वसुधैव कुटुम्बकम्—
 (lit. the world is one family).

१. ३. वसुधैव कुटुम्बकम्—A narrow path (lit. one bearing marks
 only of one foot.) वसुधैव कुटुम्बकम्—Relieved from a dart. वसुधैव कुटुम्बकम्—

Obstructs or cuts into, **सोमेय**—High (उन्मेय = *being*)
अमुरय—The current of water. **आताम्यमान**—Agitated,
 struggling with pain. **विपाक**—Fruit or consequence.

१६. सम्भ्यावरणम् ।

उपोद्य—Having advanced or put forth. **दिवसम्**—अवस्य
संथोते द्विताया. **परिकीर्णान्**—Dispersed. **अभिपेक्ष**—Abode
कलशोद्यत—Should, strictly, be उद्यतकलश.

P. 64. **अद्वयणी तरवः**—Such, according to some, as
अतसोद्भूतः. **घनीभूताः**—Appearing so because of darkness
 having filled in the interstices. **विप्र**—विन्द्वे—Beyond the
 range of the senses (lit. from which the senses are removed).
वेदितोथं—A passage for getting down from the altar.
प्रकाशन्ति—The परस्मैपद is archaic. **सुति**—An address to
अनमूया (wife of sage अत्रि). **प्रावरण**—A cloak. **निज्ञा** and **क**
 are depicted here as lovers.

२०. ताराविलासः ।

समुपविप्रन्ती—As is characteristic of monkeys. **दु सन्**—
 An adverb. Qualifies **दोरे**. **उपलपचिते**—Covered over with
 pebbles. Hence **विपमे** (rugged) and also **सुदुःखे** (uncom-
 fortable). **मत्तः** = मत्. **परिष्वायं**—Embracing. **वीरशयन**—
 A bed worthy of a hero, viz. the ground or battle-field.
अनिव्रत—Pedigree.

P. 65. **गति**—Refuge. **कृमि...स्त्रोमे**—Overspread with
 carpet (**परिस्त्रोम**) either of red silk (कृमि being taken to mean
 a silk-worm), or as red as the insect called **हृन्मगोय**. **संशोत**—

१. **वर्षावाक्य** — १. वर्षावाक्य
 २. **वर्षावाक्य** — २. वर्षावाक्य
 ३. **वर्षावाक्य** — ३. वर्षावाक्य
 ४. **वर्षावाक्य** — ४. वर्षावाक्य
 ५. **वर्षावाक्य** — ५. वर्षावाक्य
 ६. **वर्षावाक्य** — ६. वर्षावाक्य
 ७. **वर्षावाक्य** — ७. वर्षावाक्य
 ८. **वर्षावाक्य** — ८. वर्षावाक्य
 ९. **वर्षावाक्य** — ९. वर्षावाक्य
 १०. **वर्षावाक्य** — १०. वर्षावाक्य

[illegible]

पुनः—A 6.61 एकादशमिती—11.10
 काद—11.10 एकादशमिती—11.10

११. वर्षावर्षं नमः ।

१०७ **वस्त्रम्**—Having bandages applied on wounds
 use of vapour at the first rainfall is characteristic of the
 earth **अग्निवायुः**—returned क्षेत्र **पर्वता**—The पर्वत

here are conceived as *ब्रह्मचारिन्* engaged in study (*साधनं*) with the clouds as the deerskins (*कुष्माण्डिन*), the showers or streams as the holy threads (*यज्ञोपवीत*), and the sounds from the caves blown against by the wind as the sounds of recitation. *तपस्विनी*—Pitiable *समीकृताः*—Are levelled (the routes because they were immersed in water, and hostates because they were no longer possible).

२२. सीताहनुमत्संलापः ।

ह्रिद्य...*सिनी*—Dressed in silk all drenched (with tears)
पलाश—A petal. *व्यञ्जनानि*—External marks, such as dress etc. *लक्षणानि*—Astrological marks. *भद्रं ते*—(A parenthetical use) Sc. *अस्तु* or *भवतु*. *उपाधितम्*—(Usually *प्रधितम्*) Humble. Construe as an adj. to either *वाक्यम्* or *हनुमन्तम्*.

P. 69. *हरिपुङ्गवः*—The monkey chief. See note on *पुङ्गवम्* under p. 57 *सान्त्वम्*—Appeasing Used as an adj. here. *सन्देशात्* = *सन्देशं* (message) गृहीत्वा (*व्यद्लोपे* श्री) *चौराष्ट्रम्*—Equivalent here to *कुशलम्*. *निशम्य*—Having heard The root here is *दृवादिक्*. When *चौरादिक्*, it means 'to see' *प्रीति*...*ज्ञो*—With the whole body thrilling with joy *वनौकसः*—A denizen of the forest, (here) a monkey. *मासुरी*—Jealous (for it does not approach her), *अभ्युदय*—Good fortune (in the shape of a message from her lord).

P. 70. *वातगति*—Insanity. *मृगशृङ्गिणः*—A mirage (here an illusive sight like that). So called because it falsely excites the thirst of deer. *प्रधितम्*—Humble. *विभूषितम्*—

equivalent to विमूषणम् उद्गारः (- ३)—The moon
 = a star). घातन—Chidmurti सख्यम्—I have साथ
 —True to promise

P. 71. क्षणमेवसाम्—See next 11. with here is a
 ed as a woman मेवसा मेवसा 11. women's world in
 ४. वनम्—गुह—1 or I have seen a woman (P. 72
 ४. गुहा—Such as dutifulness in 11. and the rest

२३. अयोध्याप्रत्यावर्तनम् ।

अनुपमम्—(१ बहुमादि) 11. ११. ११. ११. भाषोपन—1
 a place of such हति—1 monkey विद्यमान—1 measure (here)

P. 72. दत्तम्—The वर here was his immunity from
 death at the hands of the gods, granted by Brahma तीर्थ—
 a landing place. तीर्थम्—1 i.e. the night that followed
 the landing. वयम्—Of course excluding सीता विष्णुनाम—
 That is वैशाख otherwise so called सम्य—An Agreement

P. 73. विलक्षण—The हिम् is justified on the ground
 that राम was practically a different person at the time
 with grief कथम्—A headless trunk The demon is so
 called because he was actually such वनस्पति—Refers to
 the वर which formed the residence of जयगुप्त, उपपात सह-
 पात्रः—For the allusion see Ramayana (Aranyakanda)
 अनुपमम्—Slender waisted. विद्यावर—Fire. तावसी—Refers to
 10 अयम्पुषा, wife of अयम्पुषि. गुह्यम्—Vocative of गुह्यम्,
 बहुमादि, where the second member is either (१) तम् .

optional form of तनु, on the principle of the समास-विधि (that would require क at the end of the समास) being अनित्य, or (2) तनु, giving the form मुतनु optionally reduced to मुतन् by the rule ऊङुतः (Pa. IV. I. 66).

P. 74 त्रियगमिनी—The three courses here are those flowing respectively through स्वर्ग, मर्त्य and पाताल ।

२४. दूतसंवादः ।

अन्याहताङ्गः—Whose orders are not to be thwarted (i. e. are implicitly obeyed). सर्वांसु—Archaic for सर्वेषु (देवर्षीणि here being a बहुव्रीहि equivalent to देवेषु). ह्यः Excepting. देवेन्द्रवाहनम् = ऐरावतम्. The rule for वाह ('वाहनमादिवाह'—Pa VIII 4 8.) does not apply, the वाहन here being meant unmounted. उच्चैःध्वजः—Archaic for उच्चैःश्वरः.

P. 75 रत्नभुजो वयम्—Cf. रत्नहारी च पार्थिव. परिग्रह—'The taking for husband', as used in परिग्रहाद्, and 'a wife', as used in परिग्रहताम्, in sl. 9. जगौ—The root is ज्ञे which means 'to speak' here. व्यपोदति—Humbles. लघु—Quickly अवलिप्ता—Proud.

P. 76 संयुग—War. केशा...व्यसि—So that you may not have to go (which you must) humiliated by केशकर्षण. आदत—Respectful

२५. मध्याह्नः ।

मध्याह्नः—An एकदेशितलुङ्ग. Expound: मध्यम् मध्यः The form is masculine. पञ्चजानामु—छाया is not changed into जय (neuter) use the पञ्च here are taken singly and not jointly. Cf.

अम्बुनिकर (Meghaduta I. 15). मुकुलित—Closed (and appearing like buds). दलमि—Eaves or the projecting of the roof. भ्रान्तिमद्—Revolving वारियन्त्र—A wheel उद्यु—A ray of light सससहि—The sun (= a horse).

२६. पुत्रविजया ।

अम्बुकिन्—A chamberlain. प्रभून्—A present वैदिन—ly in neighbourhood of विदिता. Pāṇini's सूत्र for the 1 is अदूरमवध (IV. 3. 70). कसु...वम—Whose term fixed for a year. निरगंड—Unrestrained. शेषस्—A bank. इ—A cavalry (अनीक = an army). १३. अकाल्पनीयम्—Without delay. दिष्ट्या वर्धते—Are to be gratulated. भुवि—In the front.

२७. विप्रफलकम् ।

चित्रफलक—A picture-board मधु.....वेदा—The reflection of things is well seen (or worth seeing) through agreeable pure. सानुमती—A celestial nymph. She was invisible. वि—Whose sight is useless (for it cannot perceive things). P. 79. निर्वर्ण्य—Having observed closely. यद्वान्—(Māṇḍūkya १. १. १०) vomited out. अयच्छत्—Drooping. वृषादय—A deer २. विनोदस्थान—A means of diversion. वर्णिष—A deer ३. शोतोषदा—A river. गौरीगुह—हिमालय (as the father of ३). लम्बदूर्ध्वनाम्—Long-bearded वृषद्वय—(Māṇḍūkya १. १. १०) as, here a lotus in general. वातवर—A deer.

P. 80. अवगतायां—Come to know the truth (viz., that it is a painting). यथा.....भावी—Who feels as he has painted.

२८. प्रजायात्सल्यम् ।

पत्रारुद्धम्—Committed to writing. समुद्रव्यवहारो—A sea-merchant. सार्थवाह—A merchant or the leader of a caravan. नौव्यसन—A shipwreck. विपद्यः—Died. आपन्नसुखा—Pregnant.

P. 81. सायेतक—A resident of सायेत or अयोध्या. धेनुव—A chief merchant. निवृत्तपुंसवना—Whose पुंसवन ceremony has been performed (निवृत्त). That shows her pregnancy. गर्भः—A child in the womb. विष्य—Ancestral. रिक्य—Property. पापास्ते—Except where sinful.

२९. पेन्द्रजालिकः ।

प्रेक्षताम्—Sc. तम्.

P. 82. चिच्छिका—The magician's brush. प्रस्तुयताम्—Sc. commenced. युगल इदम्—Disjoin: युगले इदम्.

P. 83. अतिधैर्यान् (-यस्)—Most exalted.

P. 84. सागरिका—A girl in the Queen's custody. अहं भवामि—A euphemistic way of saying 'I too shall follow you in death' (पर्युपदेशक = a guide). विपत्ति—Death. परामृशन्ती—Passing the hand over.

३०. अप्सरोऽभिनयः ।

अभिनय—A dramatic performance. त्वमा...हितः—Because the उपाध्याय—would not use others' भासन. The construction is causal passive where we might also have 'त्वयासुतं प्रतिमा'.

Pitiably. अविच्छिन्नरातम्—Close upon the heels. वलिततरा—Gray-back (showing that she was middle-aged). केशवन्भूमिः—That is, after a bow in which the head touched the ground

P. 88. एषा वो दास्यते—Means either herself or her daughter, in which latter case विज्ञापयति should be taken as present for future. गुणे...क्षते—That is, desires to be married with a qualified person. अच्युतम्—Strictly. अहार्यनिश्चया—Firm in her resolve संस्थास्यते—Shall die. अपवर्ग—A synonym for मोक्ष. क्षरण...एव—That is, I shall die by fire. उद्मनायत—Grew pensive. A नामधातु (उन्मनस् + क्यङ्). The peculiarity involved in the use of अ before मनाय् instead of the whole root उन्मनाय् is thus explained : 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातु-संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते वृथक् क्रियते इति । तेन मनः शब्दात् प्रागट्' (सिद्धान्तदीपिका). गृहान्—See note on the word under P. 53. समुचिता—Accustomed. प्रकृती स्थास्यति—Will be herself again. तरुपोत—A young tree. उच्चय—A mass. पुराह—Siva or त्रिपुरारि त्रिवर्ग—The triad (of धर्म, अर्थ and काम) अध्यात्मवाद्—A spiritual talk.

P. 89. प्रवहण—A carriage ऊर्द्धिमता—Grand. अनया—Pointing to the नर्तकी. विस्म...मूलः—विस्मय felt by the citizens and हर्ष by the नर्तकी's party. उद्विहीत—Arose. स्वार्थः—Your own interest, viz. spiritual pursuit उद्भ्राम्य—Feeling giddy. मत्तः—From me (like अमुता above). भावनिर्वहणी—Having won over दास्यपणकथेन—On terms of servitude. अस्मिन्नर्थे—In this matter. कृतानुनायः—Peculiar

...विन्दु—The rain or अनुसूत had been induced by her
 seductive power which was in a way own and in a
 quence there of a result in the same expression
 over him व्यर्थ—You are at the same time
 at your friend
 P 92 अनु. मन्—In the same way the मुनि's order
 मन्—Refers to the circumstances of the meeting

३२. अभिजाततत्त्वः ।

अभिजात—Noble आसमुत्तम—The superior persons
 तत्त्व—In respect of strength or wealth who were
 influential or rich men in the city Similarly construct
 मङ्गल and शीलतः शीलहित—That was to avoid detection
 शीघ्रेण—A sword पणिमुख—A tool with which to make
 an opening in a wall सुन्दरक—Pincers योग्य—A magic
 powder योग्यशक्ति—A magical wick. मानसूत्र—A measuring
 thread सुखेष्टर—A greedy chief सन्धि—A breach in a wall
 पदमास—Lattice अन्तः कृति—Affairs in the house अन्तः
 Unafraid (व्यथा = fear.) शीघ्र—Stock, or better, a purse
 सारमहती—Great in value शीघ्र—Hump or palpable
 पनदरा—Lightning मोघ—Thief. निःसम्बाध—Uncrowded,
 lonesome दामु—Voc of दाम 'a young girl अर्थव्यय—A
 chief विद्व. ह्य—A rich man (from ह्य 'an elephant')
 P 91. विद्व. ह्य—For his own poverty was the con-
 sequence of his removal of others' poverty. यथाप्यवाम्ने—For he
 was really rich (or a master of wealth) सङ्केत—An engagement

अभिसरामि—Go The use is peculiar to a woman's going to meet her lover. भाण्ड—An ornament. आवस्य—An abode. त्रिवनुराणि—Three or four. A बहुवीहि. भावित—Feigned. वयम्—They were only two there, yet the plural. That is allowed दर्वाकर—A Snake. नरेन्द्र—A विपर्वद.

P 92. उपक्रम्य—Having treated. श्याव—Dark or discoloured. अभिसार कृ—To consign to the flames, i. e. burn. धान्त—Darkness

३३. प्रयजिता ।

प्रयजिता—A nun. पाद—Water to wash the feet with.

P. 93. जम्ब—A fight. स्वस्रीय—A sister's son. दण्डारय—A portion of army. कपिला—A cow (especially one of brown colour.). भस्मन्—Life. The use is always plural. ह्यसुन—A bow. गृध्रिपाल—A cowherd उपक्रान्तमणा—Cured of wounds. सार्धं गते—On her straying from the company. घ्नविरोपणम्—The healing of wounds. स्वस्था—Hale. उपयन्तुम्—To marry.

P 94 स्वशिरः—स्व refers to the daughter. So also भ्रातृः below उपयमन—Marriage. कारणविलम्बी—Delayed for some reason. जातः—Happened to be. दिष्ट—Fate. जेष्टपुत्रैः = जेष्ठपुत्रैः बद्धः—Was imprisoned तयोश्च सप्तोः—(A genitive absolute) They being alive दायाद—A kinsman. (दाय = ancestral property) प्रमत्तकारिन्—Violent. प्रमत्तुः—Deeply sorry. तदवस्थया—viz. helpless as described above. अभ्युत्थान—A favour (i. e. in the shape of fostering).

३४. कन्यापरोक्षा ।

अनेक...सहस्र—A millionaire. अष्टा...शीघ्र—About eighteen years old. देशीय is an affix here. अदा...राजाम्—Both बहुव्रीहि compounds. कस्य—A wife. The word is neuter. So is दास masculine. पर...शारेण—In a wife (not necessarily 'marriage' the word दास being always used in the plural) procured by reliance on others. वारिष्ठिकी—Of one's own liking. सम्पत्ति—Accomplishment, excellence. कर्तव्य—A fortune-teller. काम भूया—Feigning to be. विनय—(Optional for विनय for which see note on विदितकाम under p. 31). टीक्ष्ण—Paddy. द्रव्य—A measure of quantity approaching half a seer. लक्षणज्ञ—An astrologer. कन्यावन्तः—Fathers of girls. स्वर्ण—Of the same caste. अभ्य...नुम्—To feed. हसितव्य—Laughed to scorn. कवे...रेणु—Plural, being identified with शिविणु. पदम्—A city. लह...विम्—Who had come to a loss of riches along with (that of) parents, i. e. orphan and impoverished. अद...साम्—Shorn of household valuables. काञ्चन—Some. नविद्यता—Not hideous, i. e. comely. सुखावन्तः—Nest and clean. द्रव्य...शीघ्रम्—Does not deviate from (i. e. is invariably associated with) character. उद्देयम्—Should marry. अविमृश्यकारिण—Indiscreet. अनुदास—Penitence.

P. 96. सुखवन्तः—Rich or accomplished. The same as सुखवान्, P. 95. साम्—Significantly. मुक्षिन्—मु is a कर्मप्रत्यय here and hence no दास. पादपौष्ट—Here equivalent to दास or water to wash the feet with. तुष्टैः—'तृप्तक'—योगे

तृतीया. अस्यष्टैः—Whole, not broken into parts. दुर्गन्धिः—Who need नुपः. Distinguish अर्थिन् from अर्थवन् which latter means either 'rich' or 'significant'. कादिणी—A shell or conch once (and even now somewhere) used as a coin. स्थितानि—More solid मितम्बचा—Small-sized (just enough for a small quantity). उभे—Both (the upper and the lower). सममुत्सृज्य—Having sprinkled. द्वित्रान्—Two or three. See त्रिचनुराणि, p. 91. उपदंस—A relish. अन्धस्—Food, boiled rice. उपपन्थ—Having married.

३५. शुक्रकथा ।

पश्चिमे—Last. The idea is borrowed from the course of the sun. The word is not a सर्वनामन्, though its antithesis पूव is (of course optionally).

P. 97. उत्पत्तय-संस्कार—The habit of flying. अकरोर—Undeveloped. बडुरी—(Here) a stem or stalk. शक्य—A piece. समुद्दिग्धमान—Growing. ज्वरं...शिरः—That is deafening. प्रतिस्मरतुदया—Thinking (that) to be the remedy. मन्दोभूतभव—With my fear abated (for it was due to the sound). उरुद्व—The lap. शिरोपरा—The neck.

P. 98. भावतन्—Coming. A present participle. अन्ध-शरित—That was both by their number and dark complexion. वैदूर्यं—A kind of blue jewel. For the origin of the word, see note on the term under P. 29. दूत—Melted. प्रत्यक्ष—Fresh. सुदिहिर—Rahu. So named after सिद्धिदा (the mother). जरा—Old. निजिजातन—A राक्षस (निजिज = leaf).

१७ वनस्पति—A tree (strictly, one yielding fruit
at flower). भ्रष्टरूप—Touching the cloud, i. e. very
सुवर्तिका—A new leaf. शिरःस्थ—This was actually
to weakness of tender age निवारयत इव—For there
we have a nodding. भक्षणं एव—All of a sudden.
—A calamity. त्रिगुणतर—Redoubled (there being al-
y the वेपथु or हन्त्र caused by age). विषादसुन्वाम्—
ant through sorrow. दि...मूढ—It a loss (or confounded
o) what to do. भक्षितभुञ्ज—A paraphrase of कृजसुपं
virulent type of poisonous snake peculiarly black). The
rd should be a निदसमास in that sense. The epithet शीर्ण
s been prompted by the age of the शरीर. भोगभीषण—The
nde is appropriate, not only in point of inherent qualities
e dreadfulness, blackness and deadliness, but also of
tended circumstances like the forest association and the
eculiar formation of the tip of the hand closely resembling
be hood of a snake. भव...ह—With the body contracted
brought fear.

P. 100 उपरत—Dead. भवतरति—The sense is future
from the standpoint of भविष्यम् that follows, and this sense
comes to it through the use of the participle शरीर, भवशीर्ष—
Shrillest. सुवर्ण—Of the same colour with. मृदोसु—Cruel
(lit. 'who kills or injures men'). वाक्कथा...मनाः—The point
of psychology here is that fear is inborn, while love grows
later. सुहृन्मुखा—Optional for सुहृन्मुखा (भव being neuter).
भवहन्त्र—Support. कृतास्त...मनाः—For the escape was
narrow and almost providential. वाति—Optional for भवति,

अपर'.....'सुदृढम्—So secure it appeared to him. संयत—Tied
आवध्य—Having confined or put.

P. 101. उल्लेक्षमाणः—Imagining तिर्यक्—Sidelong. सुगुहं
नामन्—A synonym of पुष्पदलोक or प्रातःस्मरणीय (स सुगुहं
नामा स्याद् यः प्रातः स्मर्यते जनैः). The use is not restricted
to a deceased person. So in मुद्राराक्षस we find it employed
for persons living. नियम्य—To be construed with तावेन, and
not मया. एकपदे—In an instant. क्वापि—As an English poet
would put it 'To that undiscovered land from whose bourn
no traveller return'.

P. 102. विप्रकृपं—Distance. आशामुख—The farthest end
of a direction. पण्ड—A cluster. Also spelt सण्ड. The
confusion is probably due to the tongue. अहम्—Able
तस्मात्'...स्म—A parenthetical sentence. इवीयस्—Derived
दूर + ईयसुन्.

P. 103. उल्लवणम्—Greatly, deeply. मुक्तप्रयत्नम्—Who had
ceased struggling. उत्तानिष्ठ—Turned upwards. परिमण्ड—
Circular अवकाश—Space. सादयतिक—Here 'inbred' or
'natural' (lit. perpetual or lifelong). तिर्यङ्गः (—यंश्च)—Lower
animals. विह्व—Bloomng. चन्द्रक—The eye in a peacock's
tail. शबल—Variegated.

P. 104. द्विरद—An elephant (रद् = a tusk). कलम—
The young one of an elephant. कपि—A monkey. उत्तरासङ्ग—
An upper garment. सनियमाः—Under a roof. उदगृह—
Having touched. आरहित—Turned back. प्रत्यनिशान—Re-
cognition. उपवाधिनयनी—Prayed. साभव—Birth.

संभूति—Birth. उदन्त—Incident. भद्राग—Cos-
 तव हृत्—A happy smile, for birds too would do
 at sunset. मुनि—हृत्—A common scene in a her
 दिमतल्लिभुत्—The moon.
 106. चन्द्राक्षर—Moon-light. आलोक would have been
 substitute for आक्षर.

३६. युक्तासोपदेशः ।

संज्ञा—By nature. अमानुषेयम्—Unlike ordinary समस्
 (ness) which is आनुषेय. Similarly construe the rest
 पद्—A fitting expression for an address to a prince
 in the midst of jewels. परिणाम—Old age or assimila-
 according as मद् means pride or intoxication. सिञ्चिरो-
 र—A refrigerant. रात्रि—Night. सुखिपात—A morbid state
 the three humours वात, पित्त and कफ. भवार्—देवानाम्—
 Raghu III. 29. 'किपा हि वल्लभिता प्रसीदति.' भवार्—गुणतः—
 L. Uttara. 'प्रभवति शुचिदिग्भोद्भादे मयि नं गुदी यय'. गभस्तयः—
 2) 2.

P. 107. अशम्भ—Impolite. The वद् in अश्व is actively used
 by Panini III. 4. 68. इतरस्य—i. e. अशम्भ. कल्पि—भारणम्—
 'हस्तिनां हस्तिरोपसाधनार्थं साद्राभरणं' इने वश्यत इति सोऽर्थाति—
 Bhanuchandra. भावन—अनपति—Cf. गुणा वदति सोऽर्थेयं ताम्बुवं
 मुखभूषणम् । मुखस्य भूषणं गुणो एवार्थेयं सास्वनी । Also
 Bhartrihari 'वाग्भूषणं भूषणम्'. प्रदोष—light-fall. प्रसामहेदु—
 Applies to both. गुरुप्रदोषः and वय परिणामः. Hence the
 adage: 'वायुपु क्षीयमाणेषु तमा इत्येव ज्ञायते'. पलित—Grey

hair. सिरसि—Hair. An अलुक् समास. तदेव—Real to दोषजातम्. अस्मरणं विनयस्य—Neither lineage nor learning can effect discipline in an ill-natured person. अस्मरणं नरति—Construe : कारणं न भवति. For this व्यत्यासयोचना Cf. Uru-भक्तिविदपि कुर्वाणः सांख्यैर्दुःखान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्यं योरे यस्य प्रियो जनः. Also Panini's sūtra अमूर्च्छलादयोऽसिद्धिर्न चन्दनं अनलः—An illustration of the ineffectiveness of lineage. Here the कारणगुण (the coolness of चन्दन) does not appear in the कार्य (अनल). चन्दनप्रभव—Sprung from चन्दन (by concussion) प्रशम वारिणा—Illustration of the ineffectiveness of learning. वडवानलः—Submarine fire. For the causal relation between धुत and प्रशम Cf. Kirata. II. 32 मुनि भूषयति धुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया. प्रकट नयति—Cf. दुर्जनः परिहर्तव्यो विषयालङ्कृतोऽपि सन् । ममिना भूषितः सः किमसौ न भवद्भरः. अस्तिष्ठ—That is, not only physical as is the case of the ordinary स्नान. The peculiar effect of गुह्यदेश on the body is to be explained as only indirect, the care for the body being a necessary step for all mental progress in consonance with the English 'a sound mind in a sound body' or the Sanskrit 'शरीरार्थं खलु धर्मसाधनम्,' 'अनु खम्—Cf. Raghu I. 23. अनाकृष्टस्य विषयेर्विद्वानां पारतुष्ट्यनः । तस्य धर्म-खेरासीद्बृहत्त्वं नरसा विना ॥ Also Manu न तेन वृद्धो भवति येनाय पठितं सिरः । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ अग्राम्यन्—Unlike the ordinary ornament which, with the author, is ग्राम्य or fit only for the uncultured. कर्णाभरणम्—For the idea Cf. Bhartṛhari—इरे क्षाब्दरुपागः सिरसि गुह्यादक्षयिका, मुखे क्षाया राज्ञो

Proper. निर्धृज—Pitiless. कौटिल्य—A treatise on statecraft by कौटिल्य, popularly called चाणक्य. अभिचार—Blatant. पुरोधस्—A priest. अभिसम्धान—Deceit. राज्यतन्त्र—The policy of administration. उपाहम्यसे—Are reproved. सन्—Granted that. समा—स्कारः—Given education. तस्मिन्—Light-hearted and unenlightened, which you are called, being 'प्रकृत्यैव धीरः' and 'पित्रा—सस्कारः.

३७. समदुःखता ।

समद्व्यधारिणी—A partner (lit. a fellow-student). The व in the compound is a substitute for समान (Pa. VI. 3. ४७)

P. 110 मदि—क्षणा—Having eyes long like those of the wag-tail (मदिरा or खज्जन),—a bird with the most fascinating eyes. कुड्मल—Here अग्रभाग (so used from resemblance thereto). अनि—भरम्—Most freely (निर्भर = full) अविष्यामि—Sc. केनचित् or कश्चित् (both being allowed)

P. 111. प्यतिष्ठ—An incident. अग्रमर्षण—An expiatory prayer. निर्वर्जित—Performed. अग्राम्य—Comely.

P. 112. उचमात्र—The head (उचम = the topmost) निर्गृह—Pointed out. मौलि—The head. कर्णपात्र—A beautiful ear. पात्र in the compound implies 'beauty'. Compounded with words signifying hair, it would mean 'quantity,' or 'profuseness,' and with छत्र (and other words, unless appropriate in its usual sense of a noose) 'depreciation'. सुनात—Continue the कष्टमर्—Embrace. उपाहम—A taunt. सुविदितमी—Communicating. कर्णवसि—Small, insignificant.

निर्देहि—Reluctant सदास—Saddas नजिनीप—
 नजिनीप separated from the ...
 companionship with the same नजिनी— नजिनीप—
 known fact of the नजिनीप— नजिनीप—
 मन् (इत्ये) कर्त्तुम्—To do

114 पञ्चकः—Beautiful भद्रपञ्चक = भद्रपञ्चक The 'पञ्च'
 word comes from the नजिनीप नजिनीप—
 different from me निरका—निरका—The same is निरकापण-
 115

115 उद्बुद्धसितम्—Relieved परा द्य—The virtues
 persons like you have for their aim the securing of others
 प्रवृत्ति—That is at your service

३८. विदुलेखा ।

राज्यम्—A राज्य माहेर—A rotary of दिव. सर्वं—तन्त्रम्—
 Equivalent to the popular use धर्मम्. उद्बुद्ध—Uplifting
 उद्बुद्ध—See note on the word under p. 112 दिवा—दिव—As
 we would say in English 'It is long since I saw you last'
 भन्तपुर—Generally 'a synecism', here an inmate thereof,
 i. e. a queen. सेव—तन्त्रम्—That is, you should start directly
 you finish reading the letter.

३९. सारस्वत्यपतरणम् ।

परमेष्ठी (दिव)—Brahma मित्र—A seat पुनासी—
 Indra (दीर्घ)—A god मन्त्रोप—Spiritual Devise: मन्त्रोप—

स्वप्. निस्वय—Blameless. विद्यागेटी—A learned discourse.
 भावयन्—Starting. आसाद्यके—A हिट् form of आम् to अ.
 प्रतीक्ष्य—Worshipful. सुविचनुराः—Expert in (the recitation
 of) hymns (if an adj. to केचिन्), and, appropriate for prayer
 (if an adj. to कृचः). The second is to be preferred. अविधि—
 Worship. विद्वत्...मन्त्रान्—With the rituals explained.

P. 116. विद्या...वृत्ताः—Due to difference, or disagreement
 (विमंशद) inherent in the विद्या or शास्त्र. विद्याविवाद—
 A literary debate. अतिरोषण—Irascible. तारावति—The
 moon. रिम्बर—A wrong accent. प्रति...मौन—Keeping silent.
 अन्वा...लया—Under the garb of conversing with another.
 कमलसुमय—Brahma (the lotus-born). किञ्चि...दे—A little past
 childhood. उर्वरीवयनी—Fanning. दुर्गुदीन—Ill acquired. छत्र—A
 little. अश्लेष—Pride दुर्विदुष्य—Puffed up. See note on the term
 under P. 19. भव्यास—Nearness. क्रोधोपहत—Ruled by anger
 स्वल्पित—A ship. विह्वल—Ashamed. अनु...मान—Being prayed
 अन्तर—An obstacle.

P. 117. उद्यमिन्—Rise (to be taken both materially and
 spiritually). अशु...नयः—Of intellect unrefined. द्विजन्म—
 The same as द्विज (a twice born). Applicable to the last
 three castes. अद्यन्—Equivalent to प्राद्यन्. इन्द्रिय—The
 इन्द्रिय are attentions directed to sense horses. रक्षन्—
 Passion (also, dust). अविद्याविद्याम् (—विद्या)—अविद्याविद्याम्
 (अद्य = इन्द्रिय). उद्यमिन्—Those of refined intellect (117
 अद्यन्). अशु...नयः—Low; also : अशु...नयः. विद्या—Nature.

Unaugmented विरोध—The sun विभुवन—'Pleasant a
 here to an उत्तरपद द्विगु

118. भवाम्ना—House i. e. with no other companion
 माविश्रो. मरिचाल—A host of ascetics

४०. राजभूत्याः ।

तन्मात्र—A constituent of state परमाणु—In atom
 दूय—'Having entered into composition with others
 in the case of atoms i. and 'having 'formed themselves
 into societies' (in the case of भूष्य) इष्य—A trifle
 also, a material thing परिष—A king (also, earthly or
 material) भुष्य—'Mean' (referring to भूष्य) and 'small' as
 usually to परमाणु) बालिन—Childish (both literally and
 figuratively) अनुपविष—'Having entered', also, 'having
 taken into confidence प्रकृति—Nature (also, body) सुदृक्म—
 वन्ति—Cause reflected' (in the case of the दृश्य) and
 'transmit' (in the case of the king). पशुविह—A profligate
 (also, a sprout, or the red dye of lac) The proper
 reading seems to be पशुविह though not found in the existing
 editions. मिथ्याद्वय—A false doctrine (also, a false appear-
 ance) असद्वृत्ति—An evil thought (also, a false notion).
 विप्रहसक—Decentful (also, illusive) बलिक—Maniac (also
 relating to बाल or wind) तृष्णा—Thirst (both literal and
 figurative) प्रहीनुय—To catch (also, to reconcile). अणुकीना—
 ill-bred (also, not lying on the ground, i. e. flying in the
 sky). मायस—Both 'mind' and 'the lake so called'. सुकामय—

Rising (also, moving). जालिक—A rogue (also, a fisherman).
 यमपट्टिक—One bearing a canvas on which are drawn the tor-
 ments of hell inflicted by यम on sinners अम्बरे...लि—Draw
 figures on canvas (also, build castles in the air) उद्गोतक—
 A flatterer (lit., a loud singer). दाल्य—Pain (also, a dart) अर्ध
 मार्गणाः—Unfailing arrows (also, persistently supplicating)

४१. शृङ्खर्णनम् ।

वनस्पति—A tree (strictly, one bearing fruits without
 flowers). सः—Refers to राम (journeying to the hermitage
 of विश्वामित्र with the ऋषि). पुरः—Refers to अयोध्या. ज्वाला-
 ध्रियम्—Because the पलाशः (petals) were red and wavering.
 चिम्बागतैः—Reflected. नयनाम्बुकर्यः—So resembling because
 of their dripping from leaves which resembled eyes. नदरात्रः—
 Where birds were warbling. This supplies the cries, tears
 having gone before (which both should be there in weeping)
 पुष्पैः सरोवैश्च—To be construed respectively with वनानि
 तेषानि च. निखीनभृङ्गैः—This completes the simile, the bees
 corresponding to the pupils of eyes.

P. 120. प्रज्ञान्तचेष्टम्—Steady (through rapt attention to
 the hummings). उल्लुक्—Because they had been away from
 home in the मानस lake during the rains from where they
 were now returning. लुब्ध—Here the हरिण. सुमाधि न दधे—
 Because he was completely engrossed in the sounds.
 सुगन्धि—A hunter. Derive : सुगन्ध + क्तिप्. The lengthen-
 ing of the अ in सुग is by Pā. VI. 3. 116. साम्प्रति—Suggests

an additional ground for the प्रत्यक्षे, viz. the lion's reflection in the water. सुशाल्वयः—Sleek. शमेद्—Oil. विदुषास्तदाकाः—Freed from weeds between. विद्यो... नैः—Because never having an occasion to leave home.

P. 121. आहार्यं—Borrowed (such as form dress etc.). भ्रमार्हैः—Guileless. विश्वासकृतः—Inspiring confidence. Qualifies स्वधावात्. दुषमान—Skipping. वातमज्ज—Going against the wind. Derive : वात-भज् + लन्. निनादैः—For in appearance they were at one with the white lotuses and foams. यत् तज्जलं etc.—The substance is that wherever there was water one would see beautiful lotuses with bees thereon humming sweetly and delightfully).

४२. हिमालयः ।

देवताया—Intrinsically a god. वगाद्य—Optional for भवगाद्य. See note on विदिताक्षरम् under p. 31. मातदण्ड—A measuring rod. सुभाष—Beauty. निमज्जति—Figuratively in the case of शोकः and literally in the case of भङ्गः. भङ्गसु... विप्रो—The one (प्रादुम्बता) by supplying the materials for decoration and the other (सम्भवा) by presenting the occasion for it. वल्लभक... रताम्—Participating redress with the clouds, i.e., tinging the clouds red (with both प्रादुम्बताम् and सुम्भवाम्). आमेखलम्—Expound: आ मेखलायाः where मेखला = the edge of a mountain.

P. 123. इतिविधानम्—इतिविधि, qualifying—देसुरिणाम्, विदुमि मायेम्—Know the track (and are thus enabled to

pursue the game). मुष्काफलैः—Of course of the elephants killed. धानुस्सेन = सिन्दूरप्रवेण. कुम्भ --शोभा—Red like the spots on the elephant's trunk. अनङ्गलेख—A bullet-draw or love-letter. कीचक—A kind of hollow bamboo whistling in the wind. उत्तर—Interior.

P. 124. अर्थयुक्तम्—Significant (for as the king of mountains the हिमालय ought to have चामरम्बजन), चमरः—The feminine gender suggests female attendants (commonly employed in waving चामरः). Compare with this the description in Kāvya. V. 15—विततशोकराशिभिश्चिद्रौप्यश्लेषविरिति भिरगुम्भिः । दधतमुच्चतसानुममुच्चता धृतसितम्बजनामिव जाड्येभ्यः । कोटा—The base is कोट (वह + कृष्). The three epithets to वायु in this verse imply respectively coolness, fragrance and gentleness. भिद्यः --वर्हः—By which are loosed the peacock's feathers (worn on the waist by भिद्यः— for alacrity of motion). सप्तर्षि—Here a संज्ञा (not समाहार). The seven ऋषिः (मरीचि, अत्रि, भगिरथ, वृषभ, पूष, ऋषु and वसिष्ठ) are popularly represented by the constellation Ursa Major consisting of seven stars. वरिष्ठा-मनः—Revolving. अम--वर्णि—Growing in the likeness of the peak. The word मरीचक has been used purely in its etymological sense here.

४३. रात्रयमत्योर्गुददर्शनयात्रा ।

अवधौ—Punished. नी दम्पती—Vid., विधीत and मुदृष्टम्. The word दम्पती (a compound of दावा and पति) has been

other forms अम्पती and आम्पती, रथद्वय—A chariot प्रा-
वेद्य—pertaining to the rainy season. देरावत—Usually,
Indra's elephant. Here, preferably, a cloud over a cloud
("देवस्योरी यो मेघः स देरावत उच्यते"—रुद्रियावतः), also called
अम्पती on account of its resemblance to an elephant,—
which better suits the simile as more in consonance with
the mythology which conceives विष्णु as the wife of देरावत.

P. 125. अनुवाच—Majesty (of both the king and the queen) स्व...स्फुरति—Thinking that to be the sound of a cloud (on account of similarity). षड्ज...वीः—Resembling षड्ज (one of the seven notes of the Indian gamut). Thus “षड्जं वदति मयूरः पुनः स्वस्वध्वं चालको ब्रूते । गान्धाराय्यं ध्यातो निगदति च मध्वमं शैलः ॥ गदति पद्मममंभितयाद् दिव्यो वदति पैतृनुष्मदद्दुर्गा । शनिपुमाहतमस्तककुजरो गदति नासिकया स्वर-मन्त्रिमम् ॥” शिवा भिन्न—Because of male and female, or through the influence of fear and wonder. The epithet equally applies to षड्ज. शिखन्दिभिः—An दृष्टोच. The केसर- or cries of the मयूर were due to joy at hearing the स्वस्वध्व which they took for मेघस्वध्व. अदूर—Not far (through confidence). सुगन्धेषु—दृष्टोच is सुग. “हृद्गन्धसामर्थ्याभ्यां सुगन्धि-नाभिसादत्तं दिव्यो दिव्यनाभिसादत्तं च सुगन्धे सुगन्धिभेदेन विवेक-मम्”—Mallinatha. अनुदृक्वात्—The wind is अनुदृक् (favourable) when it blows in the same direction with the journeyer. मार्गेश्वर...—Signifying the fulfilment of desire (by virtue of the same favourable character which is a good omen at a राहा). अदृष्टोच—With the अदृष्ट ‘treasures’ (i.e. of the queen)

pursue the game). मुष्काफलैः—Of course of the elephants killed. धातुरसेन = सिम्बूरद्वयेण. कुभ --शोणाः—Red like the spots on the elephant's trunk. अनङ्गलेख—A bullet-doux or love-letter. कीचक—A kind of hollow bamboo whistling to the wind. उत्सङ्ग—Interior.

P. 124. अर्थयुक्तम्—Significant (for as the king of mountains the हिमालय ought to have चामरम्बजन). चमयः—The feminine gender suggests female attendants (commonly employed in waving चामर). Compare with this the description in Kirāta. V. 15—विततशोकरराशिभिरक्षिप्तैरनङ्गलेखैर्विलिभिरभ्युभिः । दधतमुषतसानुसमुदता एतसितम्बजनामिव जाह्नवो म्बजोद—The base is बोज (वह + बृच्). The three epithets to वायु in this verse imply respectively coolness, fragrance and gentleness. भिद्यः...वर्धः—By which are loosened the peacock's feathers (worn on the waist by किरात— for alacrity of motion) सप्तर्षि—Here a संज्ञा (not समाहार). The seven ऋषि (मरीचि, अत्रि, भंगिरस्, पुष्यस्, पुनर्वसु, कर्कट and वसिष्ठ) are popularly represented by the constellation *Ursa Major* consisting of seven stars. परिवर्त्तमानः—Revolving. भ्रम...दाणि—Growing in the lakes on the peak. The word मरोदह has been used purely in its etymological sense here.

४३. राजदम्पत्योर्गुदक्ष्यनयान् ।

प्रयती—Purified. ती दम्पती—Viz., रिधीय and मुनिन. The word दम्पती (a compound of दाया and पति) has been

अथो जित्वा जगदन्ते दध्वा दध्वादी उवाच—A chariot with
 wheels—*Chakras*—to the same system. देशकम्—*Desha*
Chakra—land. Hence probably a chariot with a lot
 ("देशकोरि यो देवा उ देशकम् उवाच"—इतिहासः), also called
 चक्रायुधम् on account of its resemblance to an elephant
 which better suits the simile as much in resemblance with
 the mythical which compares विष्णु as the wife of देशकम्.

1123 अनुभाष—*Mantra* of both the king and the
 queen) एवं...मुदि—Thinking that to be the sound of a
 hand (on account of similarity) चरन्...दी—Resembling
 चरन् (one of the seven notes of the Indian gamut). Thus
 चरन् चरन् मयूरा पुनः चराचरं चरन्ते । गान्धारायं जगते
 गच्छति च मयूरां गच्छति ॥ गच्छति च मयूराय गच्छति विच्छेदं गच्छति
 वनमुत्तरादुत्तरं । भूमिमाद्वयमस्तद्वज्रतो गच्छति वायुमयं स्व-
 मयम् ॥" इति भिन्ना—Because of male and female, or
 through the influence of fear and wonder. The epithet
 usually applies to चरन्, विच्छेदिका—As चरन्. The केदा-
 र्य of the मयूरा were due to joy at hearing the चरन्
 which they took for देवदेव. अदूर—Not far (through confu-
 sion). एतद्गच्छेत्—चरन्. "इन्द्राय चामर्षमर्षीणु मुदक्षि-
 भिषात्तं दिक्षीते दिक्षीर्वाभिषात्तं च एतेषु मुदक्षिमेत्येवं विच्छे-
 दम्"—*Mathnātha*. अनुहन्त्या—The wind is अनुहन्त्या (favour-
 able) when it blows in the same direction with the journeyer.
 ईदृश...—Signifying the fulfilment of desire (by virtue
 the same favourable character which is a good omen at a
 time). अनुहन्त्या...दी—With the अदूर 'traces' (i.e. of the queen).

and the *vehū* 'turban' (i. e. of the king) untouched (the dust being blown forward). स्वनि***गम्—For their own breath is superior types of men and women was fragrant. The use of निःश्वास as an उपमान implies that the fragrance of their own breath was even superior to that of lotuses. भाग***दु—Given or presented by themselves. भगोषा—Untailing अर्थात् परम्—After (receiving) भग्यै (due to them as guests). दामोद—See note on the word under p. 2. दैवप्रसीन—Butter. Dena दस्तनगोरोह (changed into दिवङ्ग) + लङ् (Pa. V. 2 1) अर्थात्—Some. (Here) peculiar or indescribable. The sense of the interrogative is similarly modified also before विद् and वद. अनिकषा—Beauty. दिव्य** योः—Hence bright. Correspond. 1) द्युदयेनयो, योयो—In their conjunction (which occurs in वि as named after चित्रा). चित्रा...दिव—A happy smile, agree and not only in motion (मन्त्रतो) and brightness, but also in the relation is consorts (चित्रा being mythologically a wife of अश्व).

1) द्युदयेन योयो—दु here is the planet we call Jupiter (designated by others). वादय—(Here) a house मर्दितामर—A crushed lotus, for the probability see Pa. V. 4 1) अर्थात् मन्त्रतो—In the relation is consorts. अनिकषा—This is an old name for the planet Jupiter. दामोद—This name of the planet is used in the Rigveda. अर्थात्—An undulating (or) smiling face. दिव्य—This is a name of the planet Jupiter. दिव्य—This is a name of the planet Jupiter. दिव्य—This is a name of the planet Jupiter.

similarity of his सुन्दमास to flowers is fragrance साधोदरेण—
 (A बहुधादि) Red within. Qualifies directly लक्ष्यलक्षणे and
 indirectly अशोके, विधी—सदम्—Corresponds to सदस्यवर्धि
 लक्ष्यभागवदा—In point of excellence acquired (परभाग =
 excellence), भास्मते—Rises. भास्मतेव by 'भास्म उद्गमने'
 (Pā. I. 3. 40). अद्वाप—Quickly भाषो-रता—Leadership
 (or fitness for such) in war उभ-विश्रु—Speaking off
 number by tossing on both sides (उभय) is characteristic
 of elephants. लम्बोदरम्—An elephant An अनुहसमास. गुण-
 Clanking (by the हव्य itself)

P. 131. मित्रा-तदा—That too is a common scene with
 the tusk. निमित्ताः—Chained. वनत्रास—Lotus-eyed (न
 here meaning जल). पटलवह—A tent. वनपुरेण—Bred
 in Persia. हेमावि—Thus is सिद्धयोग संग्रह—'पूर्वादिवाले दातवानां
 मायसो कथं दितम् ?' दिशभक्तिः—Whose arrangement (भक्ति)
 is loosened (being faded or इष्टान्), The पुंसमास is विलस
 which is against the prohibition embodied in Pā. VI. 3. 34
 can be justified by taking the word भक्ति here as different
 from the one held under मित्रादि where from साहचर्य we
 should construe the word as a concrete noun meaning
 उपास्यदेवता in which sense it also occurs in Panini's own
 extra 'भक्ति' (IV. 3. 95). Or it is a case of सामान्ये वपुंसस्य,
 the specification of gender being not the author's point.
 परिदेव—A halo of lustre. स-दृष्टा—That was because of
 the overpowering rays of the morning sun.

To suit with ज्याघातरेखे which are black. Also an appropriate use with women. पदती द्वे—Two tracks. So conceived because Fortune comes through (the valour of) arms मन्त्र^{३३}द्वयः—Which by its मन्त्रध्वनि (deep sound) made the यामद्वय (watch-drum) useless (lit., caused to be given up. ममर—Rustling.

P. 137. आकृतिलोभनीया—Attractive in appearance. दूर-
कृष्टा—Drawn far (towards oneself). नीत्या—By policy, i. e.
exertion (पुनर्वकार). प्रतिद्वन्द्वीयात्—A बहुव्रीहि. Sc. राज्ञः, अट्ट—
An attic or a room on the top of a house. देयु^{३४}मिने.—By
throbbings of the place where the armlet was worn. युवाट्ट—
Thus 'अट्टविस्तुरणं नृणां दक्षिणं सर्वममरम् । तदेव वास्यते सद्रिवाती
नामप्रदक्षिणम् ॥ अनवद्य—Spotless. व्यावर्तत—Denied.

P. 138 आदित्यदक्षः—Noted for virtue. अट्टि^{३५}दे—
Stopped with having performed ninety-nine sacrifices, i. e.
did not complete hundred For the allusion see canto III.
अनु^{३६}नृणा—Amassed by his conquest of the four quarters
(भावद्वित = भावद्वय—the other reading for the word). अनुगत—
See note on the word under p. 57. त्रिविष्टप—Heaven (वि
here = नृलोच, counted from the earth).

P. 139 नृपंगोरम्—Yellow (or red) with इन्द्रि (३७
कुङ्कुम) powder. कर्मोपमोक्तः—With thighs tapering like
the कर्म (the hand from the wrist to the root of the little
finger) & like the lung & so the compound see note on इन्द्रि
—under p. 134. नृप—A king, i. e. a great king.

of control परवान्—Dependent, i. e. acting under the direction of her master (इन्द्र). उपवताम्—Prostrate. न कम्. भित्तिहृमम्—A mortal (let come in contact with, i. e. let on, earth). साय...कारमम्—That is, in the shade of celestial flowers. विरद्—Here death. वसुमता—अयेदे इति इवा. That is, वसुमती is identically the wife.

४८. रामायणमानम् ।

प्राचेतमोपवृम्—First conceived (and compared) by प्राचेतम् or वाष्मीकि (son of प्राचेतम्). Expanded: प्राचेतमोपवृम्, Neuter by Pa. II. 4. 21. रामायणम् = रामचरितम्. वारिरी — Directed भवम्—able तस्य—By experts or experienced such वयो...वारि (-रिन्)—Differing only in age and degree. नालिकम्—With unsmiling eyes इवेविवान् (-वम्)—Having approached Deva. इव = इ + कम्. इतिहृव—('I' + root इतिहृव and इतिहृव) 'Remembering' or 'acting upon' the 'past' इतिहृवम्—Which was needed for the completion of the sacrifice to be then commenced.

प्राचेतमोपवृम्—First विवम्—Penance सतिप्रवृत्तम्—Having accomplished तृतीकम्—Glorious प्राक् पदम्—First a mention of the matter to be done इतिहृवम्—'I' + root इतिहृव 'Remembering' or 'acting upon' the 'past' इतिहृवम्—Which was needed for the completion of the sacrifice to be then commenced.

and पर्यस्तासङ्गः jointly taken. समुद्रः—A road for such
 नदः—वाकिः—Searching carrion with the light proceeding
 from their howling mouths. वायुने—Is traversed or frequen-
 ted. शिवा—A jackal. The word is feminine with the
 corresponding masculine form. See note under प. १५.
 द्योसपाः—Lying on trees. An भुङ्क्षुमास. दृष्टः—
 The दृष्टः would cause the dance through its resemblance
 to मय्यधि. दया—दृष्टिः—Because द्योसपाः, दयद्विन्दुः—
 a wild peacock too would have these same characteristics
 except अदास्यता which would only be disturbed by the
 name, and that should be in the city as well. स्वयं—A
 मयद्विन्दुः—Black-stained विवद्विन्—Elephants in pairs
 वदनास्वासाः—That is, so painted कृत्विः—By
 elephants, also painted.)

१५. १५. नया कृत्विः—That is, being mentioned for the
 first time, as before the picture was दृष्टः—A road for
 the sight of the prey). दृष्टिः—That should that word
 is already used for the painted picture. अदास्यता—That is
 the name of the word. वाकिमद्विन्दुः—A साधनविन्दुः of the
 १५. १५. नया कृत्विः—That is, being mentioned for the
 first time, as before the picture was दृष्टः—A road for
 the sight of the prey). दृष्टिः—That should that word
 is already used for the painted picture. अदास्यता—That is
 the name of the word. वाकिमद्विन्दुः—A साधनविन्दुः of the
 १५. १५. नया कृत्विः—That is, being mentioned for the
 first time, as before the picture was दृष्टः—A road for
 the sight of the prey). दृष्टिः—That should that word
 is already used for the painted picture. अदास्यता—That is
 the name of the word. वाकिमद्विन्दुः—A साधनविन्दुः of the

‘त्रयी सांख्य योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिद्ये प्रस्थाने परमिदं
 पथ्यमिति च । रुचीनां वैचित्र्याद्बहुमुद्विग्नानामप्यनुपां नृगानेके गन्ध-
 स्वमसि पयसामर्णव इव ॥’—महिम्नः स्तोत्रं त्वत्...गान्—
 Who work with a spirit of resignation in resonance with
 what is couched in the line ‘त्वया हृषीकेश हृदयितेन यथा निपु-
 षोऽस्मि तथा करोमि’. अभूयःशुद्धिवृत्ति—Equivalent to मोक्ष or
 absolute non-return. अपरिच्छेद्यः—Undefinable (as such or so
 much). आमुवाङ्—Here Veda. साध्य—Inferable वृत्तयः शेषाः—
 The remaining function, such as दर्शनं, स्पर्शनं etc निर्वेदिन-
 फलाः—‘तव स्मरणस्येदं फलं दर्शनादीनां तु कियदिति नाग्रधारणम-
 इति भावः’—M. स्तुतिः दूराणि—Far transcend all praise or
 prayer. संक्षिप्यते—Is cut short इयत्ता—Limitation in number
 or quantity.

